

ERDÉLYI MÚZEUM

XIV. kötet.

1897.

X. füzet.

Torma Károly érdemeinek méltatása Dácia aldunai úthálózatának kinyomozásában.

Épen 50 évvel ezelőtt, 1847-ben járta be dr. *J. Neigebaur* pörosz consul, a dunai fejedelemségekből vagyis az akkori Moldova és Oláhországból közép Dáciát s szerkesztette a római Institutnak szánt jelentéseiből gróf *Kemény József*, *Ackner Mihály*, s Hunyadmegye tiszti főorvosa dr. *Fodor András* segítségével „Dacien“ cz. munkájában első rendszeres régészeti monographiánkat. Mily roppant haladást mutat fel Dacia irodalma és földrajzi buvárlata e félszázad alatt attól a térképtől számítva, melyen *Neigebaur* az ő koráig ismert és általa kikutatott régészeti telepeket és lelőhelyeket megörökítette! Hisz eltekintve éjszaki Daciától, hol az egyesült Szamos melléken az egyetlen *Tihoról* jegyezhetett fel biztos római emléket, keleten s főleg nyugatnak alig is sejtették akkoriban a rómaiak térfoglalási határait, úgyhogy az akkori Dacia Hunyadmegyén kívül a Maros közép-völgyén át jóformán Kolozsvárig terjedt s annak *Napoca* nevét is Szamos-Ujvárra magyarázták az útbaigazító *Tabula Peutingeriana* félreértett adataiból.

Oh bizony, a kinek módjában áll kellő áttekintéssel mérlegelhetni e félszázad alatt Dacia régiségei és topographiája körül elért haladásunk egészét, csak az méltányolhatja igazában a csak imént f. évi márczius 1-én, ott az örök város tőszomszédságában *Porto d' Anzioban* kiszenvedett jelesünk: *Torma Károly* bámulatos kitartását és sikereit! Mert a miről *Neigebaur* és társainak 1847-ben még sejtelmük sem lehetett, a *Meszes gerinez Limes dacicusat, az annak*

¹ Dacien Aus den Ueberresten des klassischen Alterthums mit besonderer Rücksicht auf Siebenbürgen. Topographisch zusammengestellt von Dr. J. T. Neigebaur. Nebst einer Uebersichtskarte des Trajanischen Daciens. Kronstadt. Druck und Verlag von Johann Gött.

védelmére szánt örvidéket, az alsó-ilosvai castrum mintaszerű felásatásával, északi Dacia helyrajzával és annyi új telepével, a rómaiak hadművelési alapvonalának megállapításával, *Napoca* (Kolozsvár), *Potaissa* (Torda), *Salinae* (Székely-Földvár) pontos meghatározásai-
val együtt az ő vaserélye, bámulatos kitartása fejtette ki ritka gyorsasággal a névtelenség és ismeretlenség sűrű homályából. S a régészetnél is elengedhetetlen jó szerencse, melynek az 1858-ban felfedezett alsó-kosályi hírneves felíratra utólag a *Limes dacicusban* hálálkodik, valóban alig mosolygott valakire bízatóbban, mint épen reá! És mégis buvárlatai delelő pontján, dicsőségének, hírnevének szédületes magaslatán őt sújtotta legkeservesebben a végzet átka is, a midőn egész életének végezeljéül kitűzött *Monumenta Hungariae aevi Romani epigraphica* címmel tervezett és 1857-től egy negyed századon át gyűjtögetett felirattárával már nem gazdagíthatá irodalmunkat, sőt az Aldunától Dáciába vezető úthálózatnak topographiáját és a római sánczok óriás problémáját is épen a teljesedés biztosra vett mozzanatában, reményteljes fáradozásainak befejeződésekor egész váratlanul, összekuszálódottan kelle kiejtenie munkás kezeiből!

Valóban szívet facsaró s igazán kétségbeejtő játéka a sorsnak, hogy a mikor a *Limes dacicus*¹ felső részeivel a M. Tud. Akadémia, és a mívelt világ elismerése között meglepte a tudósokat s nyomban reá az 1879-ig Attila székhelyéül emlegetett ó-budai *Csigadomb* alól *Aquincum* amphitheatrumát² napfényre derítve, duzzadozó remények között Dacia aldunai kapcsolatának oly nagy fontosságú kérdésére szentelte minden erejét s 1881/83. folyamán az egész alvidéket, mondhatnók lépésről-lépésre roskadozó egészsége daczára végig járta, buzdításával, tanításával addig az archaeológiáról alig is álmodó vidéki emberekből, szükös anyagi helyzetük bajait sínlő tanítókból, tanárokból egy egész iskolát nevelt, mely iskola immár másfélévtized óta a *temesvári* és *dévai* történelmi és régészeti társulatokat serény munkásságban tudja tartani s *Fehértemplomban Verseczen* is figye-

¹ Torma Károly A Limes Dacius felső része M. Tud. Akadémia Történettud. Értekezései 1880.

² V. ö. Az aquincumi amphitheatrum északi fele. Jelentés az ottani ásátásokról. Nyolcz fametszettel s tizenöt fénynyomatu táblával 1880. Értekezések a történettudományok köréből.

lemreméltó múzeumokat létesített; a midőn tehát roppant kitartással, igazi hangyaszorgalommal gyűjtögetett tudásának, tapasztalatainak gazdag kincstárát várhatta tőle a hazai közvélemény: egyszerre szárnyszegett madárként kénytelen vala kutatásait abba hagyni. Az a Torma Károly, a ki 1882-ben még az ország lelkesedése között az ó-budai ásatásokról az Akadémia előtt beszámolt s felíratí készletét a bécsi *Archaeologisch epigraphische Mittheilungenben* annyi lelkesedéssel, egyszerűetettel magyarázgatta, s 1886-ban a Dacia történetére oly becses *maroskereszturi* katonai elbocsátó levelet megfejtette: egyszerre elnémultan, szó nélkül tudta még egy évtizedig nézni, követőinek olykor bizony gyarló szárnypróbálgatásait.¹

Ezer szerenese a Gondviselés igazi sugallatát követőleg, hogy a magasabb kritika iránt kevésbé érzékeny társai és tanítványai nem tartották szükségesnek szintén hallgatást fogadni. Így Böhm Lénárt, Fehértemplom akkori polgármestere, az O-Palánkától Dacia belsejébe vezető s a *Tabula Peutingeriana* névtárában *Lederata-tibiscumi* néven jelentkező útvonalról mindjárt azon frissiben, 1883-ban a mikor még Torma Károlyt sem némították volt el kinzó kételyei, a temesvári Történelmi és Régészeti Értesítőben minden nagyobb rigorozítás nélkül közzétette jegyzeteit. *Boleszny Antal* az 1896 tavaszán elhalálozott érdemes orsovai plebános, szintén feldolgozta 1884-ben azon melegeben az Orsováról irányított *Dierna-tibiscumi* másik útszakasz állomásait. Majd *Millekker Bódog*, ma verseczi, akkor fehértemplomi érdemes tanító, valamint *Pontelly István* temesvári gymnasiumi tanár, értékesítették a Torma kisérétében gyűjtött adatokat. Sőt legutóbb 1896-ban Halaváts Gyula² országos geologus is azzal a bevallással egészíté ki a Torma-iskola irodalmát, hogy 1881-ben szintén Torma biztatására fogott a Lederata-tibiscumi útvonal helyrajzának geologisálás közben eszközölt tanulmányozásához.

Örök rejtélyként foglalkoztathatja azért majd Dacia buvárait, hogy mi kedvetlenítette el Torma Károlyt e szépen megindított tanulmányok kifejezedési processusában oly végzetszerűen s miért hagyta annyiban sokat ígérő s tanítványai mindenikére oly lelkesítő búvár-

¹ Torma Károly. A maroskereszturi katonai elbocsátó levél, Archeologiai Értesítő 1886.

² Halaváts Gyula A Lederata-tibiscumi római út Archeologiai Értesítő 1896, évf. I. füz. 4—12 l.

latait? Hisz — a mint e rövid vázlatból is megítélhetjük — a Marsigli Lajos¹ tábornok óta épen kerek 200 esztendőn át annyiak által sikertelenül feszegetett daciai csatlakozó utak hollétéről előtte senkinek részletesebb és pontosabb megfigyelései nem lehettek!

Gr. Marsigli Lajos u. is 1690 körül Karánsebesnél, a valóságot jól megközelítve, jelölte meg az onnan alig 6 kilom. északabbra *Zsuppához*, a Bisztrának a Temesbe torkollásához eső Tibiseum fekvését, s ily módon a továbbiakra is megadta a helyes irányítást, miután a múlt századdal nálunk szintén ismertté vált *Tabula Peutingeriana*,² *Daciába* irányuló útjainak egyesülését Tibiscumnál jelöli. És ennek a helyes útbaigazításnak daczára nemcsak az útvonalak helyrajzával maradtak adósaink a mult század írói, de majdnem feledésbe jutott Tibiseum holléte is.

Mert a múlt század munkásaiból gróf Ariosti József³ ezredes eskakis a felíratok Bécsbe összeállítására és másolására szorítkozott. *Hohenhausen*⁴ esajkáskerületi őrnagy 1775-ben megjelent munkájával az addig tisztázott római helyeket is annyira összekuszálta, hogy az ő felületességével rómainak vett *román stylű* hunnyadmegyei templomok egy részét maig sem bírtuk az irodalomból kigyomláni s a várhelyi romokból kontáruul összeállított demsusi görög cath. templomot nemcsak Duruy *világhistoriája*, de még hazai írók sem átálják *Mars* templomaként emlegetni. Az egyetlen *Griselini Ferencz*⁵ járult némileg a daciai utak tisztázásához, a mennyiben helyes érzéke a *Berzava* folyó nevében felismertette vele a *Lederata-tibiscumi* összekötő út *Berzovia* állomását. Majd *Manert Conrad*⁶ vette fel ismét helyesen a kérdés Ariadne fonalát, a mennyiben tisztán irodalmi források segítségével, jóllehet hazánkat nem is látogathatta, a *Temes*

¹ Marsigli (Aloys Ferdinandus Comes) Danubius. Hagae 1729.

² Orbis antiquus et Tabula Itineraria quae Theodosii Imp. et Peutingeri audit, ad Systema Geographicae redactus et commentaris illustratus opera p. Math. Katancsich. Pars I. Budae MDCCCXXIV. Legujabban Miller Die Weltkarte des Castorius. Ravenstein.

³ Ariosti (Jos) Inscrizioni antiche trovate e vallote tea le Rovine della Transilvania Paduo MDCCXXIII.

⁴ Hohenhausen S. J. Die Alterthümer Daciens in dem heutigen Siebenbürgen, Wien, 1775.

⁵ Griselini Versuch einer Geschichte des Temeswarer Banats, Wien 1780.

⁶ C. Manert Res Traiani imperatoris ad Danubium gestae. Norimbergae 1790.

Bistra egyesülésénél kereste *Tibiscumot*. A két daciai útvonal kapcsolatát tehát kezükben tartották s mégis az újabb hadászati és forgalmi irányzattól befolyásolt írók, különösen a *Tabula Peutingeriana* első hazai magyarázója: *Katanesich* is *Temesvár* felé, a mai *Bazias-Temesvár* vasút vonalán képzeltek a Lederata-tibiscumi útat. És ez a hiedelem annyira belerögződött volt a köztudatba, hogy még *Ortvay Tivadár*¹ is *Tibiscum* helyes felvétele daczára képes vala megengedni a *Temesvárnál* keresendő második *Tibiscum* létezését. S hogy a kérdés jelentőségének a Daciával foglalkozó írók mennyire tudatában éltek, többi közt eléggé illusztrálhatja az is, hogy Ackner Mihály² is, élte alkonyán 1863-ban, az akkor különösen fárasztó út nehézségei daczára, a jelenlegi ág. ev. püspökkel *Müller Frigyes* akkori tanárral *Tibiscumot a Bisztra* betorkolásánál, személyesen kész vala megvizsgálni. E közben 1870-ben *Ormos Zsigmond*³ szerenésesen megtalálta *Zsidovin* községben, a Griselin által is nyomozott Lederata-tibiscumi útvonal közlépső állomását: *Berzoviát* s *Tomaschek Vilmos*⁴ gráci tanár *Ezeres* nevében *Ahibis* vagy *Azizis* állomást vélte hangtanilag megállapíthatónak. Mindezekből *Goos Károly*, segesvári ág. ev. gymnasiumi tanár, a kit szintén legszebb reményre jogosító munkássága közben némított el a korai halál, 1873-ban az egész útvonal megfejtésére kedvet kapván, *Ezerest Ahibis* örökösül fogadta el s *Caput Bubalit Valje Boul* községben vélte megállapíthatónak.

A Lederata-tibiscumi útvonal északi felét ily módon megfejtettnek képzelve, *Goos Károly* a *Berzoviától* délre eső másik féllel még könnyebben s az ő hiedelme szerint sikeresebben is elbánhatott. Hisz *Zsidovintól* épen délre szűrődnek össze a *Versecz közelébe Vatináig* terjedő *Morava* víz forráserei. Mi volt tehát természetesebb, mint hogy oda, *Móriczföld* és *Temes Buttyin* közé helyezze a sok forrást jelentő *Centum putea* állomást. A következő *Arcidavat* pedig a *Ver-*

¹ Ortvay T. *Tibiscum* helyfekvése. *Archaeol. Közlemények* 1886. X. köt. Új f. VII. köt.

² Ackner Müller: *Die römischen Inschriften in Dacien*, Wien, 1865. 18. lapján.

³ Ormos Zsigmond: *Berzovia*. *Archaeol. közlemények* 1871. évf. 142—153 l.

⁴ W. Tomaschek: *Miscellen zur alten Geographie. Zeitschrift für oesterr. Gymnas.* 1867.

seczen 1863 óta ismeretessé vált két római felirat után egybüvé gondolni is képtelenségnek látszott. A Daciához vezető útból még hátramaradt *Apoval* Tomaschek után egyszerűen a *Karas* folyót boldogította. Ily módon *Goos Károly* azzal a biztos tudattal végezhetette életét: hogy Dacia legfontosabb esatlakozási útjáról teljes magyarázattal gazdagította hazája irodalmát!

Torma Károly éles szeme azonban csakhamar felismerte a megfjítés helyrajzi fogyatkozásait s a míg 1877/8-ban a *Limes dacicus* meszeshegyi szakasza kedvéért ájszaki Daciát még egyszer végig járva *Napocan* (Kolozsvár) *Potaissán* (Torda) át a Maros terére jutott s itt a hadi-utnak Gyula-Fehérvártól *Aranyig* terjedő helyes irányát nyomozgatta, a kolozsvári tanszékéről szabadságolt betegként, már e fontos kérdésekkel élesztgeté szelleme ruganyosságát. S a mint 1879-ben Rómer Flóris budapesti tanszékének örököseként ismét kedvez tanulmányainak szentelhette minden idejét s az ó-budai *Csigadomb* szerenesés kiásatásával addig példátlan figyelmet és áldozatkészséget támaszthatott az archaeologiai buvárlatok iránt, első gondját mindjárt az annyiféle alakban találgatott daciai összeköttetések tisztázására irányította, s nem utolsó érdeméül tudható be az is, hogy a mit hazai kutató addig el nem érhetett: ő a kormány áldozatkészségét is ki tudta eszközölni régészeti tanulmányaihoz.

A mint tehát 1881-ben *Trefort* minister segítségével kedvez tanulmányaihoz foghatott, első dolga vala a megállapítottnak vélt *verseczi útirány* felkeresése.

Az Alföld 85 m. rónájából hirtelen 407 m. magasra szökellő verseczi várhegy romjaiban római téglát constatálva, *Arcidava* fekvését Verseczezel azonosítá ő is, mint *Goos Károly*. Onnan délre *Duplaj*, *Gereben* (*Grebenacz*), *Oresacz* várháromszögében *Apot* Dacia igazi kapujául nyilvánítva, egész lelkesedéssel kelt át a Dunán, hogy *Rama*, *Szendró* irányában felfelé s majd (a szerb *Posarevac*) Orsova felé a Duna mentén Moesia-Dacia felrattárát gazdagítsa.

A bécsi Archeologisch-epigraphische Mittheilungen 1882. (VI.) évfolyamában még az ő szokott elevenségével publicálja felírata gazdag eredményét; 1882-ben tele vállalkozási kedvvel, édes reménykedéssel fejezte be aldunai utazása előtt az aquincumi amphitheatrum déli részét. És mekkora lelkesedéssel, mily büszke önérzettel adta elé 1883. májusában a hunyadmegyei történelmi és régészeti

társulatnak örökre feledhetetlen, nagyfényű közgyűlésén a daciai út vonalnak a Traján-tábla domborműveiben megörökített állomásairól szóló értekezését! Mekkora ámúlattal szemléltük mi kezdő tanítványok az immár készülőnek jelzett nagy munkához szánt szép térképeket és illusztrációkat, melyek főleg a deliblái homoksvatag szélén Duplaj, Gereben, Oresácznál megállapított hármass várnak jelentőségét lesznek vala hivatva Dacia történetében beigazolni!

A viharos tetszésnyilvánításokkal jutalmazott előadástól még jobban fellelkesítve, rögtön, 1883 júniusában ismét leútagzott Verseczre, hogy rajzait, térképeit a helyszínén felülvizsgálhassa. Így tanulmányait befejezettnek vélve, Millekerrel 1883 július 2-án duzzadó jó kedvvel a Versecztől 36 kilométerrel keletebbre eső Váradjára rándulva, a *Kília* hegy őstörténelmi eszerpmaradványait gyűjtögetve, a Karas balpartján egyszerre maga előtt látta a Verseczhez feltételezett *Arcidava* castrum négyszögét! S hogy legkisebb kételye se maradhasson e váratlan felfedezés valóságára felől, kevésse fennebb, a Karasba szakadó Cernoveč mentén Komoristyének a „Drumu Joene“ néven a Versecznél hasztalanul keresett római utat is megmutatta a föld népe s Nagy-Szurdukon át eljutott a következő *Centum putea* castrumához is. *Ezzel bebizonyított, hogy a római út Versecz elkerülésével a verseczi sziget-hegységtől keletre a mai kevésbé járt mellékvölgyön kereste Dacia megközelítését s Goos Károlynak oly tetszetős elmélete a valósággal homlokegyenest ellenkező puszta combinatio vala!*

A mily örvendetesen érintette kezdetben ez a a nem várt észlelet *Torma Károlyt*, épen annyira lesújtónak bizonyult utólag reá nézve, főleg az okból, mert *Zsidovintól* éjszakra *Ahihis* és *Caput Bubali* hollétéről nem sikerült ily könnyen megbizonyosodnia. *Ezeresenél* rögtön megállapította útja eredménytelenségét. Onnan *Furlugra* menve, habár kétségtelen római maradványok fogadták, *Ahihis* castrumát nem sikerült ott sem megtalálnia!

Még kevésbé illet *Caput Bubali* a Poganis forrásain kivül már a Temes terére eső *Valje Boul* községre, hol ugyan mai napság a Karánsebes poganis-völgyi út elhalad; de a hol római emlékek híre pora sincs.

Három fáradságteljes esztendő után ez a lesújtó tapasztalat véghetetlenül bénítólag érintette *Torma Károly* lelkét, hisz a mit

annyi kedvvel, lelkesedéssel idáig megdönthetetlen igazságként hirdetett: annak alaptalanságáról vala kénytelen megbizonyosodni. S mert a párhuzamosan nyomozgatott *római sánczok* labirinthjából sem találhatta meg a minden kétségen felüli biztossággal kivezető fonalat, sőt Aradmegye keleti hegyes vidékein megannyi új kérdőjelként azelőtt nem sejtett *sánczvonalak* állották útját: esodálhatjuk-e, ha e gyengülő szervezetét annyira rongáló régi szívbaja felújulásával életét veszélyeztető fáradalmas bejárások folytatásához kedvét elveszítette s keserű csalódásában, végleg szakítani kívánt e sisiphusi megpróbáltatásokkal. Az a bonus aventus, melynek ő északi Dacia helyrajzi megállapításában annyit köszönhetett, élete legelhatározobb vállatánál vált hűtlenné hozzá! S a Torma Károly érzékeny lelke, lobbanékony természete nem volt az ilyen megpróbáltatásokra alkotva. Ifjúkori ábrándjainak, egész élete munkájának porba omlását, megsemmisülését jelentette reá nézve ez a váratlan csalódás. Méla borongással tűnődött még néhány évig a sors könyörtelen játéka felett, s szinte ezéltatos bántásnak vette, ha a beavatatlanok erre a kényes témára siklottak kérdezősködésükkel. Lelke vigaszát az ó-budai ásatások mind szebb és szebb sikereiben, a fórum, a Mithraem, a főuteza s fürdő kitakarásában kereste. De a mint 1887-ben tanszékétől megválva a tudományos körökhöz fűződő összeköttetéseinek is lazulását kelle éreznie, hovatovább mind nagyobb erőt vett rajta a teljes elkedvetlenedés! A nagyközönség ezt a tudós körökben sem igen sejtett elnémulást, a közbejött körülményeknek, sorsesapásoknak s egészsége hanyatlásának tulajdonítá, holott a beavatottak előtt tudva volt az is, hogy római tartózkodásának megválasztásában is kedvenc tanulmányainak felelevenítéséhez fűző reménységek irányították.

Az örök város kimeríthetetlen tudományos kincsei sem deríthetének világot a tibiscumi útvonal végső állomásainak hollétére s Torma Károly, a ki a matematikai kérlelhetetlen bizonyosság embere vala s a történelem és ókori földrajz mívelőinél annyi tévedésre vezető irodalmi hypothesisok mentő horgonyát nagyfontosságú bűvárlatai során nem vette igénybe soha, miután saját kételyeit elnémtani képes helyrajzi észleletekkel nem rendelkezett: irodalmunk és tudományosságunk örök és helyrehozhatatlan kárára, inkább félretette fáradtságos kutatásainak összes eredményeit, semhogy hiányos munkával lépjen a nyilvánosság elé.

Brassai százéves pályafutása.

(Negyedik és befejező közlemény.)

XIII.

Megérte százéves korának jubileumát.

Junius 15-ike ünnepe volt a nemzetnek. Egyetlen ünnep napja a nagy magyar tudósnek, ki százéven át csak munkanapokat ismert. Míg sokan dőzsöltek a kitüntésekben, puritán egyszerűségében minden ünnepeltetés elől, ha csak lehetett, kitért. A nemzet rokonszenve az ország Brassai bácsija iránt most megnyilatkozott. Ágyához volt szegezve, most nem térhetett ki előle. De nem is akart. Bár a koszorú a munka hőstét az élet harczában már térdre hullva találta, lelke még fogékony maradt élete utolsó öröméhez, nem sejtve, hogy utolsó.

A szerencés véletlen most azzal kedvezett, hogy tanúja lehettem jubileuma első perceze hatásának.

Mondhatom, aggódva gondoltam jun. 15-én, hátha nyilatkozatát nem veszik jóvá, mert az én és Szabó nyilatkozata még nem jelent volt meg. Azonban, már az az előtti napon d. u. 4 órakor a véletlen a „Kolozsvár“ talán legelső nyomtatott példányát kezembe juttatta, bérkocsiba ültem. Brassai szunnyadott. Kis idő múlva kérdém: tudja Brassai bácsi, mi vár holnap reánk? Nem én, felelt. Akkor elkezdtem beszélni, hogy nyilatkozatával mi történt s kérdém, nem kapott telegramot? Kapott, szolt közbe az ápolónő, elküldtem a tanár úrnak. Az unitáriusok megbízottját értette. No, Brassai bácsi, itt van a telegram nyomtatásban, s olvastam: Wlassics Gyula kultuszminiszter ma ő felsége megbízásából a következő táviratot küldte Brassainak:

„Ő cs. és kir. felsége legkegyelmesebben fölhatalmazni méltóztatott, hogy Nagyságodnak századik születésnapja alkalmából legmagasabb nevében szerencsekívánatait tolmácsoljam.“

Brassai halavány arca kigyúlt. Hosszasan nézett. Mire megcsókoltam azt a jóságos, most hideg kezét. Belépett Benczédi Gerely tanár, a megbízott, egykor szintén tanítványa. A telegramot az eredetiből is felolvasta. Nagy idő kellett, míg Brassai megszólalt: három királyt értem . . . ha nincs Arad: nincs Solferino, Köni-grätz . . . Nem akartuk eszmemenetét zavarni, hallgatás után megszólal: Deo gratias, Deo gratias — melyik dalműben is éneklük, mintha hallanám. Látszott, hogy jubilálása teljesen meglepte, hogy a királyi kegy meghatotta. Mit Benczédi így fejezett ki: Istenem, be kár, hogy ezt a túlvilági mosolyt, egy hosszú, hasznos élet e derűjét, jutalmát nem lehetett lefotografrozni.

A miniszter levele még nem érkezett volt meg, de jöttek telegramok, a kormány elnökétől, az Akadémiától s egy sereg tisztelőjétől. Idővártatva Benczédi előveszi, mutatja, kérdi, hogy felolvashatja-e? Olvasta, mindenik után szünetet tartott. Figyelemmel, szótlán hallgatta. A helyzet komolyságát egy telegramra Brassai az a komikus megjegyzése szakította meg: ezt a kutya egye meg. De ismét elgondolkodott s végül megszólalt: mind szép, de ezekre meg is kellene felelni, míg én is illően megköszönhetem. Az ő fellege sürgönyére a püspök urral megszerkesztettük a feleletet, szölt Benczédi, felolvasta: nagyon jól van, köszönöm.

Még néhány Perez. Felolvasó diákja már kezében tartotta a hirlapot. Belépett dr. Farkas Lajos egyetemi tanár, künt más látogatók várakoztak. Következett a nap, melylyel Kolozsvár s a nemzet őszinte szeretete és tiszteletével halmozta el.

A király üdvözlote után, jun. 13-ikáról keltezve, a miniszter a következő meleg hangú levelet intézte Brassaihoz:

Tisztelt Uram! Tisztelettel és meghatottsággal fordúlok Önhöz születésének századik évfordulóján. Mint a százados tölgy a fiatal erdőben, úgy áll Ön az ifjú Magyarország szellemi munkásainak sorában; az édes anyaföldből szívta erejét, melylyel diadalmasan megküzdött az idegenből zúduló vészekkel és viharokkal; s oly sok tapasztalat és küzdelem után ma is teljes erőben áll még mindnyájunk örömére és a magyar tudományosság dicsőségére.

Nagy eseményekben dús, az emberi elme fényes diadalait hirdető századot élt Ön át. A tudományok a század kezdete óta a mai napig nagyot változtak, fejlődtek. De az ön munkásságának már legelső nyomatot változtak, fejlődtek. De az ön munkásságának már legelső nyomatot változtak, fejlődtek. De az ön munkásságának már legelső nyomatot változtak, fejlődtek. De az ön munkásságának már legelső nyomatot változtak, fejlődtek.

s hálás ezért a mai nemzedék. Enciklopedikus ismereteit a tudományoknak csaknem minden ágára kiterjedőleg magyaros szellemben érvényesítette; könyvei éppen azért még sokáig mintaképek gyanánt fognak szolgálni tudásainknak.

Születésének századik évfordulóján fogadja szívből eredő szerencsekívánataimat. Kérjük az Egek Urát, hogy nemzetünk dicsőségére még sokáig tartsa meg Önt jó erőben és egészségben. Élvezze és lássa még sokáig általános tevékenységének szép eredményeit. Igaz tisztelője *Wlassics Gyula* dr. s. k.

Az Akadémia Brassai születésének 100-ik évfordulója alkalmából a következő telegrammot intézte:

„Brassai Sámuel úrnak Kolozsvár. A ritka évfordulóra a magyar tudományos akadémia örömeinek és szerencsekívánatainak kifejezését küldi *Szily Kálmán*“.

A Budapesti Hírlap szerkesztősége a következő táviratot küldötte:

„Brassai Sámuel úrnak Kolozsvárt. Adja az Isten, hogy az egész ország még sokáig tisztelhesse és bámúlhassa Önben a magyar agyvelő csodálatos erejét és sokoldalúságát, valamint a magyar faj fizikumának törhetetlen szívósságát és ritka szép összhangját a lélekkel. Üdvözlettel és hódolattal“.

A Népművelők Budapesti Egyesülete nevében Sretizer Lajos elnök szintén meleghangú táviratban üdvözölte Brassai Sámuelét.

Következtek a tisztelgések. Ferencz József unitárius püspök jött egyháza küldöttsége élén. Hozta egyszersmind a minister levelét, felolvasta. Mire így szólt: bizony, erre méltóképpen kellene válaszolni s felkérte a püspököt megírására.

Magával hozta még s felolvasta a következő melegséggel teljes telegramokat:

Dr. Kaucz Gyula, Bécs. Terray István, Leher (Gömörmegye). Zsigó Endre, Szalacs. Zerkovits Emil, Budapest. Zeiler, ezredorvos, Reichenberg. Darányi Ignác, Budapest. Népművelők egyesülete nevében Sretizer Lajos. Battek zenetanár, Kremzier. Műgyetem nevében, Wartha Wincze. Lázár Gyula és neje, Budapest. Körösi József, Karlsbad. Buljovszky Lilla, Römerbad. Maszák és családja. Farkas Albert. Kir. m. természettud. társulat nevében, Paszlavszky titkár. Barabás Miklós. Knapp Ármin József, Bécs. Naturhistorisches Hofmuseum növényzeti osztályának igazgatója. Végh József, Budapest. Dr. Entz Gézáné, Bpest.

Az egyetem részéről dr. Farkas Lajos rector, dr. Márki Sándor, dr. Farkas Gyula dékánok tisztelegtek az egyetem nevében. A rector körülbelül ezeket mondta:

„Nem az igazi nap a mai, de azért mi is kívántuk a mi mély és igazán őszinte jó kívánatunkat kifejezni s kívánjuk, hogy az igazit, az általunk tervezett módon és nem így az ágyban, megünnepeljük“.

Brassai így válaszolt:

„Igazán fájdalmas betegségben vagyok; nehezen tudom összeszedni gondolataimat. De annyit mégis elmondhatok, hogy nagy örömet okoz nekem az én kedves kollégáimnak a megemlékezése, a kiket mindig nagyon szerettem. Ha jobban leszek, másképen is megfogom hálálni“.

Kolozsvár város törvényhatósági bizottsága azon nap napirend előtt megemlékezett az öreg Brassairól. Szvaecsina Géza h. polgármester adta elő az ügyet. Kiemelte a száz éves Brassai érdemeit, a ki több emberöltőn át oly sikerrel szolgált a tanügyet. A közgyűlés örömeinek és szerenese kívánatainak adott kifejezést és elhatározta, hogy ezt jegyzőkönyvi kivonat alakjában vele közli.

Az unitárius tanári kart Kozma Ferencz kir. tanácsos, tanfelügyelő, isk. felügyelő, a képezdét Orbók Mór igazgató vezette. S következett tisztelői végtelen sora üdvözlése.

A haza minden lapja a legnagyobb elismeréssel üdvözölte s közölte ünnepeltetése lefolyását. A képes lapok arzképét hozták. A legfelsőbb helyről kezdve a szerenese kívánatok és üdvözlések végtelen sora élete alkonyát megaranyozták.

XIV.

Hogy alszik ki egy százéves élet.

Gárdonyi ápr. 29-ki epistolájára májusban még böleselmi elmélkedéseket folytatott Boros György tanárral, mik jubileuma alkalmából láttak napvilágot. Százéves jubileumát gyönyörrel élvezte.

Tiszteltem nejeiket. Mindig szerettem a női hangot és társaságot, mondta volt s kérdezte, hogy nincs még dinnye? Jubileuma után való nap meglátogattam. Ma sokat aludt, szólt az ápolóné. Mire felébredt: emlékszik Brassai bácsi, kérdezte a dinnyét s mondtuk, hogy még csak fentről lehet kapni: nőm dinnyét hozott, szóltam hozzá. Emlékszem — szólt s mintegy zokonyva vetette utána: emlékezőtehetségem még jó s élvezettel tekintette meg. Nem kívánna hozzá jó bort, kérdezte a nőm. A bort soha sem szerettem, volt válasza. S mikor elkészültünk, hosszas nézés és gondolkodás után, mely alatt emlékezetének egy fájó sebe szakadt fel, valami különös

hangnyomattal azt kérdi: ismer-e valakit a Barra-családból? Romja volt egy hatvanéves emlékezetnek, egyetlen szerelmének, Barra Gábor könyvkereskedő szépséges özvegye iránt, mi meghiusult volt. Ott voltunk leányai lakodalmán, folytattam ugyan, hogy talán meg-ezáfolja, mint megezáfolta volt, mint mondá, azt az ízetlen adomát, mintha lakodalmáról egy könyv keresése miatt maradt volna el. Ha egy más versio igaz, annak tárgya életben van, felvilágosítást adhat.

Ez időtől sokat aludt, étvágya esőkent. A esibukkozással felhagyott. De még 20-án megkérte Szádeczkyt, hogy Szilágyi Sándort hetven éves jubileuma alkalmából az ő nevében is üdvözzölje. Még félálamban is foglalkozott az étellel. Következett az angol királyné hatvanéves jubileuma, jun. 23-án: kezével mozdulatokat tett, mintha írna; hangjegyeket diktált, mintha a királynét kívánná köszönteni. Olykor tudományos dolgokkal tépelődött, vitatkozott, régi ismerőseihez beszélt.

Jun. 23-ika reggelén, a mint kávéját elfogyasztotta, ápolónéjához így szólt: arra kérem, hagyjanak nekem ma békét, hogy ma pihenjek. Délután orvosa már jelezte az utolsó perezeket. A megnehezült lélekzés híre szétfutott. Kik szívéhez közel álltak, ágya köré gyűltek. Az éj jótékony álmodást hozott, mit csak három prüszszentés szakított meg. Másnap, jun. 24-én reggel öt órakor feltekintett, érthetetlen szavakat hallatott; 7 órakor a lélekzés megszűnt, örökre elaludt. Egy hosszú fáradalmas élet esendes, mondhatni fájdalom nélküli kimerülése volt. Hagyjanak pihenni, volt utolsó szava, utolsó kívánsága. Ki sohase pihent, pihenni vágyott. Azon reményben, hogy még napjai vannak. Halála az elfáradt elalvása volt. Egy mathusalemi élet vége, melynek bölesője a mult század végén ringott s e század vége látta elhunyni.

XV.

Következett a részvét megnyilatkozása. A végtisztesség adás, melyből látszott, mi volt nekünk Brassai.

A mint a gyászlobogók középületeinken megjelentek, szájról-szájra ment a veszteség híre. A hírlapok halálhírével betöltötték az országot. Megindultak a részvét-nyilatkozatok.

A közoktatási miniszter dr. Farkas Lajos egyetemi rectorhoz következő táviratot intézte:

„Brassai tanár elhunytá alkalmából tolmácsolja kérem legőszintébb mély részvétemet“.

A magyar tudományos akadémia kitűzte nagy gyászlobogóját és ravatalára pompás babérkoszorút rendelt, amelynek nemzetiszínű szalagjain a következő fölírás van: „A magyar tudományos akadémia — Brassai Sámuel tiszteleti tagnak“. Mit az Akadémia megbízásból Finály Henrik és Kőváry László, az akadémia tagjai helyeztek el a ravatalon.

Az egyetem tanácsa dr. Farkas Lajos rektor elnöklete alatt rendkívüli ülést tartott. A rektor az ülést megnyitván a következő beszédet mondta:

„Tekintetes tanács! Fájdalmas kötelességet teljesíték, a midőn jelentem, hogy dr. Brassai Sámuel ma reggel Istenben megboldogult. Elbizakodás volna, ha a még alig kihült halott érdemeiről beszélnek. A nemzeti történetírás egyik legméltóbb feladata lesz ez, melynek hű teljesítésével nem is fog adós maradni. Benne fog majd kiválni, a múlandóktól szabadulni, megtisztulni és a hálás nemzet emlékezetével állandóan egyesülni az a tüneményszerű egyéniség, melynek vonásait sajátosaknak a mi szemeink talán csak azért látták, mert bennük az emberi lélek épen azon ereje jelentkezik, mely ősforrásából a közönségesnél tisztábban fakadott. De azt már éreztük és világosan tudtuk, hogy a csaknem százéves élet minden napja az igaznak és jónak nemcsak fáradságtalan keresésében, munkálásában, hanem a belőle megtaláltnak kicsinynyel és nagygyal egyaránt önzetlen megosztásban telt el. A miért is a mi iránta való szeretetünket a halál hideg szele nem csökkentheti, fájdalomkban is csak növekedik és nevét áldó emlékezettel igtatjuk emlékének szánt mai ülésünk jegyzőkönyvébe, a minek elhatározását a tekintetes tanácstól tisztelettel kérem“.

A gyűlés a rektor előterjesztését egyhangulag elfogadta és jegyzőkönyvébe foglalni határozta. Elhatározta továbbá, hogy latin és magyar nyelvű gyászjelentést fog kiadni; a ravatalra elismerése és emlékezete jelölül érdemkoszorút tesz és temetésén a szokásos díszszel fog megjelenni.

Részvétlétáviratokat küldtek id. Dániel Gábor unitárius főgondnok Péczelről; a tordai gymnasium és polgári iskola; Csiky Kálmánné, sz. Göncey Etelka Budapestről, Hegedüs Sándor orsz. képviselő, a tordai unit. iskola tanári kara, Sándor Kálmán törv. bíró, Bedő Albert nyug. államtitkár, Schweinitz Gyuláné grófné stb.

Dr. Concha Győző Budapestről a következő táviratot küldötte Boros György tanárhoz:

„Kérem, sziveskedjék benső gyászomat a nagy halottért Csegezyéknek tolmácsolni. Végtelenül fájdalom, hogy ennek a nemzetünkben egyetlen embernek, a tüneményszerű tudósnak, a páratlan tanárnak, a bőkezű felebarátnak, az igaz lélkű férfinak, a maga és enyéim hűséges barátjának végtisztességén jelen nem lehetek.“

Kolozsvár város tanácsa rendkívüli tanácsulást tartott, melyen elhatározta, hogy a gyász jeléül a városházára kitűzetik a gyászlobogót, a ravatalra koszorút helyeznek. A temetésen a hatóság testületileg részt vesz, s a nagy tudós utolsó útján a feketével bevont lámpákat felgyújtatja.

Gyászjelentéseket adtak ki: A Tudományos Akadémia tiszteleti tagjának, a kolozsvári tudományegyetem magyar és latin nyelven, az egyetem matematikai és természettudományi kara, az Erdélyi Múzeum egyesület, melynek alelnöke, a kolozsvári ereklye múzeum-egyesület, melynek tiszteleti tagja, a Dávid Ferencz egyesület, melynek elnöke volt, az unitárius vallásközönség képviselő tanácsa és a család.

A család gyászjelentése így tesz szívjóságáról bizonytságot.

„Csegezy Mihályné, Albert Ilka és Albert Iván kir. mérnök, a maguk, családjuk és az összes rokonok nevében szomorú szívvel tudatják, hogy szeretve tisztelt nagybátyjuk dr. Brassai Sámuel nyugalmazott egyetemi tanár, a magyar tudományos akadémia tiszteletbeli tagja stb. végelgyengülésben 1897. évi június 24-én reggel 7 órakor meghalt. A mily sokoldalú és mély volt tudása és ismerete, olyan meleg és kiapadhatlan volt szívének jósága. Haló porait ily érzéssel vesszük körül. Béke porain.“

Az unitáriusok képviselőtanácsa szomorújelentése így szól:

„Az unitárius vallásközönség egyházi képviselő-tanácsa a maga és az egész vallásközönség nevében a fájdalom és kegyelet legmélyebb érzelmével jelenti nagyságos dr. Brassai Sámuel úr böleséztudor, a M. Tud. Akademia tiszteletbeli, a regensburgi k. növényntani társaság tagja, a m. kir. természettudományi, a bécsi cs. kir. állat- és növényntani, a nagy-szebeni term. tud. társulatok rendes, a bécsi cs. kir. birodalmi földtani intézet lev. tagja, az egyetemnek 1872/3-ban volt prorectora és a math. és term. tud. karnak 1885/6-ban volt dékánja és az egyetemnek 1879/80-ban volt rectora és 1880/1-ben volt prorectora f. évi jun. 24-én reggeli 7 órakor bekövetkezett halálát. A miként élete alkonyát a legfelsőbb helytől kezdve a szerencsekivánatok és üdvözetlek végtelen sora megaranyozta: méltán tisztelettel hajlík meg koporsójánál is az egész magyar nemzet tudományos világa. De nagyobb kegyelettel senki sem áldozhat emlékének, mint az unitárius vallásközönség,

melynek a dicsőült szellemi fényével ez évszázban legnagyobb büszkesége volt s emlékében örökre is az marad.

Ravatalát az unitáriusok templomában állították fel. Érkeztek reá drága koporsójának szomorú díszei, a koszorúk, következő sorrendel és felíratokkal.

Brassai Sámuelnek: A kolozsvári áll. tanítóképző intézet. „Hálás szeretettel“: Rigó Anna és Mari. Az erdélyi Múzeum-egylet: „Szeretettel tisztelt alelnökének“. A Magyar Tudományos Akadémia: „Brassai S. tiszteleti tagjának“. Sigmond Dezső és neje: „Igaz tisztelői“. Veres Ferenczné. A Dávid Ferencz-Egylet: „Első elnökének hálás kegyelettel.“ Az unitárius vallásközönség: „Nagy halottjának“. Siménfalvi Berta: „Brassai bácsinak“. Báró Petrichevich Horváth Kálmán: „Nagytisztelete jeléül“. Kőváry László és neje: „Hálája, tisztelete jeléül“. Steinek: „Brassainak“. Nagy Gábor: „A zenetársaság elnökének.“ A tordai unitárius iskola: „Nagy jóltevőjének dr. Brassai Sámuelnek“. Ilka és Iván: „A jó Samu bácsinak“. Id. Dániel Gábor: „Egykori kedves tanárának“. Marlin Molly „Sirod fölött virraszt hálás szeretetem“. Boros György és neje: „Emléked közöttünk örökké élni fog“. A kolozsmegyei tanító testület: „Tiszteleti tagjának.“ Az unitárius főiskola ifjusága: A nagyérdemű felügyelő gondnoknak“. A matematikai és természettudományi kar: „Brassai Sámuelnek, a nagyérdemű tagjának“. Brandt József és családja: „A jó rokonnak“. Jolánka (Gál Elekné): „Kegyelete jeléül“. A küllői unitárius egyházkör: „A magyar haza és unitárius vallás halottjának“. Dr. Farkas Lajosék: „Dr. Brassai Sámuelnek“. A székely-kereszturi unitárius gymnasium igazgatósága: „A nagy tudós Brassainak“. Sándor János és családja: „A jó nagybácsinak“. A kolozsvári angol kör: „Kiváló tagjának“. Az unitárius kollegium tanárai: „Hervadó koszorú hervadhatlan érdemekért“. A kolozsvári Ferencz József egyetem tanácsa: „Dr. Brassai Sámuelnek“. Gönczy Béla: „Brassai bácsinak“. A székely-kereszturi unitárius egyházkör: „Dr. Brassai Sámuel emlékének“. Az Erdélyi Irodalmi Társaság: „Tiszteleti tagjának“. Kolozsvár sz. kir. város közönsége: „Tudós polgárának“. A kolozsvári tudományos egyetem növénytan intézet: „Brassai Sámuelnek, a magyar botanikai műnyelv nagy mesterének“. Bedő Albert: „Hálás tanítványa“. S mit várt: a báró Apor Károlynéjé.

A legszebb koszorú volt, mi ritka halandónak jut, az a két koszorú, melyet a fővárosból a Természettudományi társulat s a kolozsvári tudomány-egyetem természettudományi és mennyiség-tani kara helyeztek ravatalára, Brassai antinophila, egy australian növény babérhoz hasonló leveleiből, mit még 1842-ben Endlicher nevezett a nevére, s azóta nálunk is tenyésztenek.

Hermann Ottó a következő express levelet küldötte Boros Györgyhez:

„Igen tisztelt tanár úr! Legyen oly kegyes és teljesítse a következő kérésemet. Mellékelve küldök egyetlen egy gyopár virágot, melyet magam szedtem az erdélyi havasokon, tegye a ma már ravavatalon fekvő jó mesteremnek, Brassai Sámuelnek szíve tájára, mint utolsó üdvözlötet.

Temetését az unitárius status és a család együttesen rendezték. Részvételüket bejelentették: Kolozsvár város és Kolozsmegye törvényhatósági bizottságai; a Ferencz-József tudomány-egyetem; a Magyar Tudományos Akadémia; a helybeli cs. és kir. közös hadsereg és m. kir. honvédség tisztkara; valamennyi unitárius egyházkerület; az Erdélyi-Múzeum-Egylet; az egyetemi ifjúság, csaknem valamennyi helybeli egyesület és iskola stb.

A templom, hol a ravatal állott, már jóval négy óra előtt zsúfolásig megtelt a város előkelőségeivel, az intézetek és társulatok képviselőivel. A hatalmas arányokban épült boltíves templom közepén feküdt a koporsó, délinövényekkel körülvéve és gazdagon elborítva koszorúkkal.

Junius 26-án délután 3 órakor gyülekezni kezdett a temetésen résztvenni kívánók serege. Fél 4 órakor már fekete volt a templom és kollégium előtti tér a legintelligensebb közönségtől. A később jövők alig tudtak áttörni az utczán hullámzó népsokaságon. A templomban a diákok, papnövendékek és az ifjabb tanárok tartották fenn a példás rendet. A falak két ölnyi magasan gyászszöveggel voltak bevonva. A roppant boltozat alatti tér zsúfolva volt előkelő közönséggel. A nők felőli első padban a gyászoló rokonság: Csegezi Mihályné, Sándor Jánosné leányával, Sinfalvi Berta, valamint Csegezi Mihály, Albert János, Albert Iván. Balfelől a küldöttségek, az Akadémia, egyetemi tanács s világi hatóságok képviselői s notabilitások nagy számban képviselve. Szemben a szószékkel a honvédség és közös hadsereg tisztkara, élükön Schlacher tábornokkal. A püspök körül a vidékről beérkezett esperesek, mögötte a lelkészi és tanári kar.

Az énekkar felzendült, utána Ferencz József unitárius püspök tartotta meg beszédét. Fél ötökor megkondultak a harangok, a pompe funébre fekete atillás szolgálai a gyászkoesiba helyezték a koporsót. A halomba rakott koszorúkat virág-szekér vitte a hatlovas halottas koci előtt.

A feketébe vont utczai lámpák szomorúan világítottak a nagy

tudós utolsó útjára. A merre a menet elvonúlt, mindenütt sűrű néptömeg állott sorfalat; e mellett el voltak lepve a házak erkélyei, ablakai is.

A köztemetőben ott várta a sír bölöni Farkas Sándor, Kriza János, Apáczai Csere János, első encyclopedistánk sírja közelében. A közönség levett kalappal állta körül a sír nyílása fölé helyezett koporsót s a dalkör halk éneke alatt a szemek könnyel teltek meg. Gyönyörű nyári délután volt. Megindító beszédben búcsúztatta el a halottat Finály Henrik dr. az Akadémia nevében. Ezután Farkas Gyula dr. dékán intézett az egyetemi tanács megbízásából pár meleg búcsúszót a koporsóhoz, azután gr. Esterházy Kálmán, az Erdélyi Múzeum-Egylet elnöke beszélt. Végül az unitárius főiskola egyik gondnoka: Kozma Ferencz kir. tanfelügyelő mondott lendületes alkalmi beszédet. Mely beszédek külön füzetben is megjelentek. Az unitárius gymnasium énekkara gyászdalokba kezdett s a koporsó lassan ereszkedett a föld alá. Ezalatt a közönség darabokra szedte szét a koszorúkat, mindenki igyekezett egy-egy babérlevelet vagy virágot szerezni emlékkül.

Mint egyik lapunk írta: A magyar tudományos világ Nesztora ma már sírban pihen. Meghalt: de mintha mégis élne. Temetésen voltunk: de úgy éreztük, mintha nem halottat temettünk volna. Sírba tettük; s mégis úgy érezzük, mintha most is közöttünk lenne.

Ez a halhatatlanság!

A kiterített halott csak azt jutatta eszünkbe, hogy ime annyi fáradtság után a mi Brassai bácsink pihenésre hunyta le szemeit. S mikor a sírba tették a koporsót s eltávoztunk a temetőből, tudtuk a veszteséget: de szívünkben nem éreztük az úrt, mert úgy éreztük, mintha még most is élne s ezután is láthatnók, mert éreztük: hogy az ő halála halhatatlanság.

XVI.

Halála után azonnal megmozdult az emlékét megőrizni kívánó kegyelet.

Toroczkó-Szent-Györgyön bizottság alakult s a Thoroczkay nemzetség egyik tagja, Thoroczkay Lajos junius 30-áról felhívást bocsátott ki, melyben hírül adja, hogy egy bizottság az ottani

unitárius papi-lakot, mint a hol Brassai született, emléktáblával kívánja megjelölni s ünnepélyét jul. 18-ára tűzte ki.

A meghívott testületek közül az Akadémia részéről dr. Márky Sándor, a kolozsvári tud.-egyetem részéről dr. Szádeczky Lajos, az Erdélyi Múzeum-Egylet részéről dr. Apáthy István egyet. tanárok, a m. kir. földtani intézet részéről telegdi Roth főbányatanácsos, az unitárius egyház részéről Nagy Lajos és Boros György tanárok megjelenése s ünnepi beszéde, Józán Miklós ódája elszavalása, fényes közönség részvéte mellett, a fentebbi napon az emléktáblát a szokott ünnepélyek között leleplezték.

Az egyetemen dr. Farkas Lajos rector kezdeményezésére, jul. 9-én, értekezlet gyűlt össze, mely egy nemzeti emlék felállítása iránt tanácskozott, Kolozsvár polgármestere elnöklete alatt az előmunkálatok megtételére szűkebb bizottságot küldött ki.

Az Akadémia arezképesarnoka számára megfesteti arezképét, meg fogják tartani felette az emlékbeszédet, melynek megkönnyítése volt egyik célja e soroknak.

Már csak jól használt hosszú életének, nagy tudásának, ki nem fáradó munkásságának bizonyítékai, értekezései, munkái s arezképei maradnak velünk. Az utóbbiak főforrása a Vasárnapi Újság, mely férfi-, öregkori képét 1860, 1872, 1879, 1896- és 1897-ki évfolyamában ismételve hozta. S velünk marad majdan szobra, ez eredeti, ez a sajátságos sokat mondó alak, ott az épülő egyetem előtt. Megörökítve egyszersmind szívének azt a vonását, mely ránk maradt utolsó napjai abban a kérdésében: van-e még pénzünk, tart még a kivett nyugdíj, s utána vetette: de ugyan miért is kaptam én nyugdíjt; mire a tanítvány a mesternek felelt: hiszen még most is tanft minket Brassai bácsi.¹

¹ Mint tudóst és író a Ker. Magvető decemberi füzetében méltattam.

Ujfalvy Krisztina.

(Második és befejező közlemény.)

Ujfalvi Krisztinát jegyese hűtelen elhagyta. Nemcsak szerelmében csalódott, de büszkeségében, önérzetében is sértve érezte magát. Lelke fájdalommal, keserúséggel telik meg. Különbösen is szenvedélyes, daczos természet. Abban az egy férfiban látja az egész nemet. Gyűlöletét átviszi az egészre. Levelezések is úgy kezdődött, hogy Molnár Borbála, munkái III. kötetében magyarázza, hogy azért levelez csak férfiakkal, mert nőtől efféle verset levelet hasztalan várna. Ujfalvy Krisztina nem állhatja meg, hogy ismeretlenül bár, fel ne keresse levelével, melyben szemére hányja meggondolatlan nyilatkozatát. Ha férfi mondaná, tán még elesúsznék, de nő szájából valódi veszedelem ilyesminek a hirdetése. (Szőkefalva, 1796 július 6-án.) Örül Molnár Borbála hírnevének; örül, hogy nő és dicsőséghöz jut, a honnan eddig is csak a férfi kevélysége zárta el.

Ki csak azért rejté a napfényt előlünk,
Hogy rabszolgákat tehessen belőlünk.

Beesülük a nőt, a mig remélnék, de aztán rágalmazók, gazok.

Míg szeretnek, rabok, csaknem földet falnak,
Ha hülnek s vénülnek, már ilyeket hallnak
Füleink: illik csak asszonykézbe orsó,
Guzsaly és motolla s aquavitás korsó.

(Szőkefalva, 1796. szept. 9.) Önérdekből rabszolgává, butává igyekeznek tenni az asszonyt. (Mező-Csávás, 1796. okt. 28.)

Mikor jegyese elhagyta, daczból, bosszúból oda igéri kezét, a hagyomány szerint Erdély legrútább emberének. 1780. május 22-én jegyezte el havadi Máthé János s augusztus 7-én megvolt esküvőjük is. Kővári téved, mikor azt írja, hogy Molnár Borbála a nászra

megjelenvén, Krisztina őt karon fogta s a társaságba avval vezette be, hogy keresse ki férjét, a társaság legrútabbikát.¹ Prém József is észreveszi, hogy Ujfalvy Krisztina ekkor még nem ismerte Molnár Borbálát.² Hiszen levelezésükből látjuk, hogy még 1796 okt. 28-ig sem találkoztak személyesen.

Férjének apja, Máthé Izsák híres prókátor s Marosszék dirigens alkirálybírója volt. Sírkövére a vásárhelyi ezinteremben hosszú dicsőítő verset véstek, mely így kezdődik :

Itt van eltemetve Máthé Izsák pora,
Ki volt az országnak első prókátora.

E gazdag szerző ember, kétségtelenül eszes, okos is volt. Dicsérik jogi tudását és becsületes jellemét. Mutatja érdekes végrendelete, melyben utódainak becses tanácsokat ad.

Máthé Izsáknak és Botos Évának volt egy leánya is, Kata. Ezt Ujfalvy Samu, a Krisztina testvére vette nőül. Ujfalvy Samu patvaristája volt Máthé Izsáknak. Csinos, ügyes fiú, de mulatozó, kalandos multjáért rosz hírben állott. Ezért megtagadták tőle a leány kezét. A fiú haza ment, korhelykedésnek adta magát s már csaknem elzüllött. De magához tért. Kaczkói birtokára ment, messzire, a hol nem ismerik. Ott gazdálkodott, híres szolgabíró lett s kedvesét, Máthé Izsák halála után valósággal elrabolta. Példás, boldog családi életet éltek s Krisztina is mindvégig igen szerette sógornéját.

A szülők talán azt is gondolták : elég egy sütetből egy lepény ! Mert Krisztináék házassága szerencsétlen volt. Valószínűleg azt gondolta, mikor a Máthé Jánossal való házasságra határozta el magát, hogy a rút ember megbecsüli s nem korlátozza ; hagyja, hogy a maga szeszélyei, önálló, eredeti felfogása szerint éljen. De úgy látszik, a férjnek szintén megvoltak a maga saját nézetei, melyekhez ragaszkodott. Űr akart lenni a háznál, s energikusan, sőt nyers követelőzéssel igyekezett érvényességet szerezni akarátának, megtartani, biztosítani fölényét. Az összeütközések elkerülhetetlenek s mind sűrűbbek lettek.

Előbb még csak megvoltak valahogy. 1784 július 16-án szü-

¹ Figyelő, XII. 1882.

² Magyar hölgyek életrajza.

letett Klára nevű leányok, 1785. márczius 2-án Izsák nevű fiok, ki azonban, úgy látszik, kis korában elhalt.

De lassanként mind türehtelenebb lett a helyzet. Krisztina igyekezett férjétől mentül húzamosabb ideig távol lenni. A telet rendszeren Kolozsvárt tölti, csak tavasszal megy vissza, majd hosszabb ideig is, aztán végkép elmarad. Ekkor keletkezett róla a sok mende-monda: hogy amazon ruhában jár, lovagol, férfiakkal levelez, stb. Mosták, szapúlták. Hogy mi igaz ezekből, bajos eldönteni. Én a magam részéről nem tartom lehetőnek, hogy botrányos életet élt volna. Leányát nagyon szerette s gondosan nevelte. Molnár Borbálához írt egyik levelében (Mezőcsávás, 1797. aug. 23.) meleg szeretettel nyilatkozik öreg édes anyjáról s annak helyes nevelő eljárásáról, valamint arról, hogy maga is elvek, a saját elvei szerint neveli leányát. Most már Borbála is azt hallja, hogy Ujfalvy Krisztinának jól nevelt leánya van. (Egeres, 1798. febr. 18.) Bizonyára nem járt rossz példával leánya előtt. E mellett tudom, hogy előkelőbb, kényes érzésű nők nem egyszer keresték barátságát s hasznosnak és kívánatosnak ítélték, hogy serdülő leányuk Ujfalvy Krisztina házánál megforduljon s gondjaira bízzák.

Én úgy látom az egész mende-mondának az a forrása, hogy az a temperamentumos, szenvedélyes, okos, gondolkozó, tanult asszony nem törődött a nyárspolgárok szűkkörű felfogásával. A mit helyesnek, jónak talált: követte, bármily megdöbbenést is keltett pusztán szokatlansága miatt környezetében. Lehetett a dolog magában véve igen ártatlan és természetes. Hiszen tudjuk, hogy pár évtized előtt, ha egy nő bizalmas körben cigarettára gyújtott, elképedve susogták: pipázik! Mintha azt mondták volna: embert ölt! S ma nem igen ütköznek meg, ha fürdő nyílt sétaútján köpezős szivarból bodorfüstöt ereget. Ujfalvy Krisztinának ezeket a felöltő szokásait, mondjuk: külöködéseit, aztán tódítva, elferdítve adták tovább, a míg végre rá sem lehet ismerni az igazságra.

Néha talán erőltetett vígsággal igyekezett lerázni lelkéről a fájdalmakat. Egyik levelében keserűséggel mondja (Szókefalva, 1799. június 20.), hogy a múlt nyáron fürdön volt, de még rosszabbul lett. Egész ősszel, télen betegeskedett, sokszor volt fekvő beteg. Nehezen hurezolja az élet keresztjét, de ismerősei vígnak tartják. Ilyen feledni vágyó, vidámságot hitegető pillanat terméke népdallá vált költeménye, mely így kezdődik:

Ez az élet úgy se sok,
Használják az okosok!

S ez is nyilván Palóczy Horváth Ádám *Vidulásának* hatása alatt készült. Beszélnek, hogy a korondi fürdőn egy fán verset lát, melyet Teleky Mihály és Domokos írt. Plajbászt vesz elő s a vers alá írja:

Mihály és Domokos, mindketten Teleky
Többet írtak volna, de több nem tele ki.¹

Ily hangulatban készülhetett az a verse, melyben Kővári szerint leírja, mint jelent meg nála az ördög, felkéri, hogy szaporítsa a poklot.²

Az bizonyos, hogy nemcsak jó anya volt, hanem jó gyermek is. Anyjához, a ki 1808-ban halt meg május 28-án 84 éves korában három napi szenvedés után Kaczkón s saját kívánatára ott temették el a ezinteremben, mindvégig szeretettel ragaszkodott. Ha beteg volt, gyöngéden ápolta, remegő aggódással virrasztott ágya mellett. Hő vágya volt új barátneját, Molnár Borbálát felkeresni Egeresen, személyesen megismerni. De ebben a szándékában első ízben anyja betegsége gátolta meg. Hozzá kellett sietni a Nagy-Szamos mellé, hol négy hétig időzött. (Levele Mező-Csávásról, 1796. okt. 28.) A kiadott szomorújelentőben mondja: „Az özvegység nála második gyermekség nélkül való. Ép elme, nyugodt lelkiismeret mosolygott le tisztes képéről.“

E mellett jó gazda, gazdasszony, ki házi dolgait legjobb barátnejáért sem hanyagolja el. Mindenkin segít. Falujában ő igazítja a jobbágyok minden ügyes-bajos dolgát, peres ügyét. Innen keletkezett a monda, hogy a falu jegyzőjének választotta. Hogy az nem igaz, leánya sokszor s egész határozottan állította.

Mikor meghallotta, hogy férje beteges, vízkórságban van, visszatért hozzá s állandóan mellette maradt. Különben nem volt köztük soha határozott, végleges szakítás. Csak nem illettek össze. Jobb volt nekik egymástól távol. Fennmaradt egy levél, melyben férje pénzt küld s mentegetőzik, hogy több nem telik, rossz volt a

¹ Kővári László Ujfalvy Krisztina és kiadatlan versei. Figyelő XII. 1882.

² Greguss Ágost és Hunfalvy János. Családkönyve, I. 1855.

termés. Máthé János 1815 febr. 21-én történt halálakor, Krisztina maga fogalmazta az érdekes szomorújelentést, mely Ujfalvy Sándor kezeírásában megmaradt. E szomorújelentőben mondja, hogy bennök a sors két merőben különböző természetű jellemet egyesített. „Azonban az erőszak művét a kötelesség mikor tehetted kedvessé? Létem legyőzhetlen unalmai s a magam iránti tartozás bús hareza kinzák lelkemet folytonosan. De hogy férjemnek azon egy kívánatát, hogy nevét ne vetkezzem le, teljesíthessem, legyőzve az önszeretetet nem kis erőszakát, határozatom termésre ért s utóbb is állandóvá tehetém azon páros életet, avagy csak pusztá hangba. De a mit mégis csak úgy tartogathattam fel, ha e hosszú idő alatt házunkon kívül leheték. Szomorú győzelem! mert jó hírem s nevem vesztébe került. Mi fájhat inkább, mint mikor kárunkért senkire sem haraghatunk? és egy minduntalan járó-kelő s házát kerülő asszonyról ki vélekedhet másként? a közönségtől elkárhozhatni nem elég-e már csak a gyanu is?“ Majd férje betegségéről szólva, így folytatja: „S remény nélkül szenvedvén, nyomorának lelkemhez jutott látása elég erős lón az oly hosszas egyformaság felbontására. És forró hála érte! én ő hozzá azonnal szívből jó leheték. A körulte dajkálás kedves kötelességemmé válva, jutalmaznom engedé később, hogy több idei szenvedésből közbámulatra ocsudni kezdve, örvendeztetni engedett képzelődésem, hogy életünk bús reggele s kedvetlen délutánja után annak östvéjét egyik a másikon segítgetés közt, a régebb csupa mesének vélt egyességben együtt rekeszthetjük bé.“ S így végzi: „Itt hagyá a rá nagyon kevés örömet hagyott világot, a hol 63 esztendőkre terjedt tudományos s közhasznú életét egy más társ mellett kitűnőbb, de mindenesetre hasznosabbá teheti vala.“

Maga Krisztina is betegeskedett s 1818 január 30-án Mező-Úsávfáson meghalt „rothasztó hidegben“, a mint a halotti anyakönyv mondja. Eltemették február 2-án. Sírját, mely a templom nyugati ajtaja előtt volt, igen szép helyen, dédunokája, Kispál Mihály felásatta s esontjait a Máthé János sírjába rakatta, hogy a kik az életben egymást kerülték, béküljenek ki a halálban. Ide temették 1835. július 18-án Kispál Mihályt is.¹

Hogy mennyire szerette Ujfalvy Krisztinát környezete, bizo-

¹ Nemes Károly mezőcsávi ev. ref. pap közlése.

nyítja az eset, melyet Fehérpataky László így ír le: „Mikor koporsóját már leszegezték, hű szolgálja nagy fájdalmában megőrült s vad őrjöngésében a koporsóra ugrott fel, keresztül veté azon lábait, úgy hogy alig tudták onnan levenni s biztos helyre elzárni“. És ez nem monda, leánya és a szemtanú gyakran így beszélte el.

Ujfalvy Krisztinát a szenvedés, a meghasonlás tette költővé. Nem turbékol, hanem szenvedélyesen harsan föl szava. Ő nem némán, megadással tűrő, szenvedő vértanú, hanem fellázadó, kitörő harszó természet. Nemesak nő, hanem ember. Nem túri, hogy szíjjat hasítsanak a hátából, hanem védekezik, visszavág. Abban az időben a nagy többség úgy gondolkozott, mint a Molière Chrysale-ja, hogy elég, ha a nő annyit tud, hogy meg tudja különböztetni a szitát a rostától. Akkor még a képtelen lélektani alapon megrajzolt Griseldiszeket bámulták, a kiknek más életfeladatuk nincs, mint a férjeik iránt való feltétlenül vak engedelmesség. Neki esze, tudása, energiája van, a melyeket harszóba viszen. A farizésusok sunyi, alamuszi szemforgatással sziszegnek, hogy nem nő. Nem bábu! Ő Ujfalvy Krisztina. Egy önálló, határozott, az átlagtól elütő egyéniség.

Kár, hogy munkái nincsenek összegyűjtve. Sőt elvesztek, vagy a mint hinni szeretjük: lappanganak. Ujfalvy Sándor Döbrenteinék adta át a kéziratokat. A Honművész (1833 I. 37. sz.) írja: „Kötött és folyó stylusban több munkákat írt, melyek kéziratban t. Döbrentey Gábor tart. biztos ír s a magy. tudós társaság titoknokának birtokában vannak, ki azokat kiadni szándékozik.“ Az ő szívességéből közli a *Tavaszkor* és *Szüreti posták* című költeményeket. Hogy hová lettek e kéziratok, nem tudhatni.

Kövári László (Figyelő, XII. 1882.) *Ujfalvy Krisztina és kiadatlan művei* című cikkében a következő költeményeket közli, mint mondja Ujfalvy Sándor szívességéből: *Néma barát*, (Felolvadt lelkem kedvese . . .) *A tavaszhoz* (1803), *A barát*, *Ez az élet úgy se sok*, *Anyai fájdalom*, (1812), *Szenvedd szívem, szenvedd unalmidat! A magánossághoz*, *Az estvéchez*, *Nyújtás hold . . . Emlékezet*, *A hold*, *Mi a szív?* *Komor ülök, vasszín napok . . . Hogy az éltető álomnak . . . Nyugodalma a szívemnek . . .* A többi merre van? Birtokomba jutott egy 24 oldalas írott füzet. Keul Sarolta kisasszonytól kaptam, ő Albisi Kata biharpüspöki tanítónőtől. Albisi kisasszony 1896 február 15-én hozzám intézett levelében azt írja, hogy évekk

ezelőtt egy eseléde volt, ki előbb valamely az Ujfalyakkal rokon családnál szolgált. Tisztogatás alkalmával eltette „azokat a leveleket“, hogy hátha jók lesznek „nótáknak“. A kisasszony véletlenül megláttaládájában s elkérte tőle.

A kézirat Ujfaly Krisztina sajtó alá rendezett műveinek tisztázata, gondosan leírva. Címe: *Elegyes tárgyú ábrázolatok*. Elöl van egy *Ajánló levél*, mely így kezdődik: Nagy Asszony! De hogy ki az a nagy asszony, nem tűnik ki. Magáról azt mondja, hogy sok színűnek hírelt, úgynevezett szerencsétlen asszony. Ez az úri nő biztatja, hogy adja ki műveit. Ezután következnek: *Gondolatok*. 11 darab, prózában írt, szellemes, epigrammatikus ötlet. *Hazudni nem szabad*. Kis elmélkedés arról, hogy mindenki hangoztatja: hazudni nem szabad! Ám azért mégis az embert kis gyermekkorától fogva hazugsághoz szoktatják. *Mindegy*. Mélabús dal: mindenütt csalárd szemfényvesztés.

Egy vad vidék magánosan,
Ha sorsom rá kaphatna,
Bár faggassa bánatosan,
Több életet adhatna.

Igen — ha kimaradhatna
Emlékezet és a szív.
De velök ott sem nyughatna,
A ki fájdalomhoz hív.

Szüreti pósták. Szerelni dal, epedés távollevő kedvese után.¹
Bajos állapot. Nyugodalmat, esendességet keresünk; fel nem lehetjük; de míg üzzük, több bajba esünk.

A sok hamis tekintet
S előítélet
Komor törvénye miatt
Hideg az élet

Az ég s természet
Örömket oszt,
De a mesterség
Mindentől megfoszt.

Az erre következő két 8—8 soros versszak veres plajbászszal

¹ A Honnművészen is meg van.

át van húzva. Nem tudom ő húzta-e ki. De csakugyan felesleges, e nélkül jobban, kerekebben végződik a dal. *Holdvilág*: Az ég esendének megnyugtató varázsa. Ez is veres plajbászszal van áthúzva. *Tavaszi és nyári is*: Jókedvűség, nyílt szívűség, ez a kedves; *És az eső, havaz is*: amannak pendantja; a tettetett jókedv, alakoskodás gyötrelme; be fáj, hogy ezek közé tartozik ő is; a mily édes az első oly gyöttrő a második! *Élj sokáig!* Bucsú kedvesétől; nem egymásnak szánta őket a sors; véletlen fűzte össze szíveiket, de e köteléket

Az irigység addig rágta
Mig érczfoga ketté vágta.

Inkább valami keserű megbántódás szól belőle. *Bajos tagadni*: Ninesen boldogság, de azért minden ember azt vadássza, míg a sír majd nyugodalmot ad. A *tavaszhoz*: Az ébredő tavasznak minden örül, csak az ő szíve nem.

Mivel gyönyörűségid közt
Jobban látom azt a nagy közt,
Mely mint a víztől a szárazt,
Engem másoktól elválaszt!

Mereng a szabadban s töpreng, ha vajon jövőre újra köszönheti-e a kikeletet.

Ha úgy lenne, hogy sírhalmam
Fedezze néma nyugalmam,
Hantjain nőtt füvek között,
A melyeket megöntözött
Barátim könnye, válaszd ki
S a több fűszált mind szárazsd ki.¹

Itt megszakad a kézirat. De reményünk nem szakad meg, hogy a hiányzó ívek is előkerülnek s teljes képét nyerhetjük az érdekes asszony költői munkásságának.

¹ Kővári is közli

Irodalmi Szemle.

Molière élete és művei.

Irta *Haraszti Ggula*; kiadja a Kisfaludy-társaság, Budapest, 1897.

A francziák legnagyobb költője régóta ismerős a magyar irodalom és a magyar közönség előtt: remek műveinek fordítása és színi előadása több mint száz év előtt megkezdődött s azóta azok állandóan uralkodnak a színpadon, — ezzel szemben életének és művének rendszeres ismertetésével mindeddig meglehetősen hátra állt a magyar irodalom. Mindössze két munka volt, a mely a nagy francia költőt közelebb igyekezett hozni a magyar közönséghez, u. m. *Lindau Pál*: Molière, ford. Bánffy Zsigmond (Olcso könyvtár, 74. sz.) és *Szana Tamás*: Molière élete és művei, Budapest, 1879; az előbbi fiatalkori doktori értekezés, melynek egyes merészségeit később maga a szerző is megtagadta, — az utóbbiról pedig elég annyit mondanunk, hogy egy helyt azt az elmés kérdést fejtegeti, miért nem gyakorolt Molière befolyást Shakespeare-re, nem is említve, hogy nagyobb részben nem egyéb, mint Lindau egyszerű fordítása.

Ily körülmények közt igazán nagy szükség volt arra, hogy a Kisfaludy-társaság, miután Molière vígjátékait jeles magyar fordításokban közrebocsátotta, befejezésül a költő életének és műveinek rendszeres áttekintését is kezébe adja közönségünknek. Siessünk mindjárt kijelenteni, hogy ha sokáig kellett várunk egy ilyenfajta műre, várakozásunk nem volt hiába, mert Haraszti tanulmányában oly munkát kaptunk, mely méltó a magyar irodalom részéről a Molière szellemének hozott többi áldozatokhoz, vagy inkább méltó a nagy költő szelleméhez.

Haraszti két kötetben (330 és 483 l.) tárgyalja Molière életét és műveit, bevezetésül két íven az eddigi Molière életrajz-irodalmat ismertetve és méltatva. Már e bevezetés is kedvező véleményre hangol a mű iránt: látjuk, hogy szerzőnk alaposan ismeri a Molière-irodalmat, ismeri a legkisebb, legjelentéktelebb adatot is a költő életéhez, s a mi fő, ezen

az eléggé tágas mezőn jól tud tájékozódni, meg tudja különböztetni a becses anyagot az értéktelen limlomtól, meg tudja ítélni, miben áll elődjeinek gyöngesége, tévedése vagy túlzása. E kritikája nem azt jelenti, mintha a felsorolt művekben azért ne lehetne sok jóra való adat, megjegyzés, sőt hogy némelyikök épen jeles alkotás ne volna, hanem csak azt, hogy még a legjelesebbek is közülök, mint emberi alkotások, nem mentek egy vagy más gyarlóságtól, — de ezzel világért sem azt akarta kifejezni szerzőnk, mint egyik magyar bírálója imputálja neki, hogy az eddigi Molière-irodalom mind semmi, majd ő fogja megírni az igazi Molière-életrajzot, — ilyen egy komoly írónak a gazdag Molière-irodalommal szemben világért sem juthatna eszébe. Ő ezzel inkább csak tájékoztatni akarta olvasóit a Molière-irodalom eddigi vívmányai, eddigi eredménye felől, valamint — s főként — a saját álláspontja felől. Ugyanez a célja a tárgyalás folyamán, az életrajz vagy az egyes művek vitás pontjainál, a különböző életírók is aesthetikusok véleményei felsorolásánál is; az életrajznál egyes írók a gyér adatokra, részint merész kombinációkat építettek, részint a hiányokat a költő műveiből merített állítólagos önvallomásokkal igyekeztek pótolni, — az egyes műveknél a mű célja, iránya, vagy a jellemek felfogása tekintetében az aesthetikusok a legkülönbélebb s gyakran teljesen ellentétes nézeteket vallottak és olvaszták bele a művekbe: vajjon nem helyes dolog-e, nem szorosan az életrajz és aesthetikai méltatás körébe tartozik-e, ha a vitás pontoknál mindenütt felsorolja a főbb nézeteket s állást foglal azokkal szemben, ismertetve az egyes állítások mellett és ellen felhozott érveket? Vajjon nem a legalkalmasabb mód-e ez arra, hogy hű képet nyerjünk a szóban forgó dolgokról, hogy azok titkaiba minden oldalról bepillantást nyerjünk? Vajjon helyes volna-e, ha az ellenkező felfogásokat mindenütt kirekesztené, sőt sejteni se engedné, hogy ilyenek léteznek, s a teljes bizonyosság hangján tárgyalná a legvitásabb, legnehezebben megoldható kérdéseket? Vajjon nem mindnyájunkat érdekel-e, hogyan nyilatkoztak Molière egyik-másik alakjáról, vagy magáról Molière-ről, életének egyik-másik mozzanatáról a legélesebb elméjű kritikuskok? De ugyanezekből egyúttal azt is látjuk, hogy szerzőnk nem követ vakon egy életrajzírórt vagy kritikust se, hanem maga néz, maga íté: az életrajznál kerüli a kalandos következtetéseket, egy szóval se akar többet állítani, mint a mennyire a hiteles adatok feljogosítják, a vígjátékok méltatásával nem keres titkos gondolatokat, mellékes czélokat, hanem mindig a legtermészetesebb, legközelebb fekvő magyarázatot fogadja el. Ezek mellett azonban azt is ki kell mondanunk, hogy néha a különféle nézetek idézésénél túlságba megy, aprólékossá válik; olykor kisebbrendű kérdéseknél is mozgásba hozza az egész kritikai apparatust. A mű oeconomája nyert volna vele, ha a kevésbé jelentős írókat, csak a jegyzetbe útalta volna.

Szerzőnek azt az eljárását is helyeslem, hogy az életrajzot s a művek méltatását nem választotta külön egymástól, hanem együttesen

tárgyalja s így egymás felvilágosítására használja. Ez nincs hátrányára az életrajznak, mert hisz' Párisba költözéséig M. műveiről úgyis alig van szó, a Párisba költözés után pedig az író élete annyira egybe van forrva műveivel s annyira megszabott lefolyású, hogy a színművek által való félbeszakítás az olvasónak semmi nehézséget nem okoz s másfelől a gyér adatú életrajzhoz is némi felvilágosítással szolgál, de a művek tárgyalásának sincs hátrányára, mert így a viszonyok és körülmények, melyek közt keletkeztek, természetesebben érthetők.

Az egyes vígjátékok méltatásánál mellőzi a tartalom kivonatos ismertetését, föltételezve minden olvasójáról, hogy ismeri a költő kérdéses művét; először felsorolja a mű kronologiai adatait: mikor írta, mily behatások alatt, mikor került először előadásra, mennyiszer adták a költő életében, mennyiszer halála után, mennyiszer századunkban; megemlíti minden múnél annak magyar fordításait is, — azután áttér a mű belső vizsgálatára. Sorra veszi, hogy honnan vette Molière a mű alapeszméjét, honnan egyes epizódjait, alakjait, tréfáit, azaz: mi a műben kölesönzés, mi a költő sajátja, — milyen a nyelve, szerkezete, milyen fajtájú a komikuma, mi az eszmetartalma, s végül vizsgálja az egyes jeleneteket. Természetesen arról kellően gondoskodik, hogy a korviszonyokkal lehetőleg megismertesse olvasóit, hogy az egyes művet belehelyezze abba a keretbe, abba az irodalmi, társadalmi, politikai, színházi milieube, a melyben keletkezett.

Az utolsó, befejező részben rövid áttekintést vet Molière egész pályájára, kifejti a költő poetikai alapelveit, jellemfestési módját, s végül föltűnteti a kortársaira és az utókorra gyakorolt hatását.

Már előbb említettük, hogy szerzőnk kitűnően ismeri a Molière-irodalmat; a mit a francia, német, angol s magyar irodalom ez irányban létre hozott, azt mind felhasználja, hogy micsoda utánjárás, szorgalom kellett ehhez, kiki könnyen elképzelheti. A magyar irodalomban *Beöthy Zsolt* „Színházi estéi“-ben és *Szász Károly* „Egyetemi előadásai“-ban talált értékes felhasználható adalékokat.

Haraszi műve tudományos, minden szárazság, elvontság nélkül; szerenesés bevezetés azoknak, kik ennek alapján akarnak Molière tüzetesebb tanulmányozásához kezdeni, jó tájékoztató a komolyabb tanulmányokat is kedvelő nagy közönségnek, mely kedvelt költőjének élete és színművei felől felvilágosítást keres. Ehez képest stylusa könnyed, folyékony, s egészben véve jó magyaros, melyen csak itt-ott érezhető az idegen tárggyal, idegen nyelvvvel való foglalkozás, mint például: „Ellenben számosabban vannak az oly pamphletok (I. 23.)“, „Melyet spanyol hatás alatt szemléltünk fejlődni (I. 311.)“, „Sajátságos látnunk, mint hatalmába kerül M. pályája végefélre a római vígjáték-költészet varázsának“ (II. 563.), „Élete párját, kit úgy szenvedeg dédelgetni (II. 398.)“.

Rácz Lajos.

Suetonius Tranquillus. Császárok életrajzai.

Latinul és magyarul. Fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta dr. *Székely István*. Budapest (Franklin-társulat) 1896. Kettős czímlap, XXIV. 787. Ára 4 frt.

Propertius elégiái.

Latinul és magyarul. Fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta *Csengeri János*. Budapest (Franklin-társulat) 1897. C + 472 lap. Ára 3 frt.

A M. T. Akadémia alapszabályainál fogva mindenkor kötelességének tekintette a régi görög és római remekírók fordításairól gondoskodni, illetve ilyen fordításokat kiadni. A mit azonban ez irányban 1833-tól 1880-ig tett, még ha számításba vesszük is a szabadságharcz utáni gyászos időket, a mikor az Akadémia tétlenségre volt kárhozthatva, mennyiségileg legalább, édes kevés. Negyvenhét évre esik 14 kötet!

Végre 1883-ban Zichy Antal — az ó-kori remek irodalmak e kiváló barátja és alapos ismerője — indítványára megalakult az Akadémia kebelében a „*Classica philologiai Bizottság*“, a melynek működéséről tanúságot tesz az 1885-től maig, tehát 12 év alatt, megjelent 18 kötet, u. m. Anakreon (1885), Cicero a kötelességekről (1885), Gaius (1886), Thukydides (I—III. k. 1887—1888), Vergilius (1890), Platon Theaitetosa (1890), Görög Anthologia (1891), Cato bölcs mondásai (1891), Herodotos (I—III. 1892—1893), Lykurgos (1893), Velleius Patereulus (1896), Demosthenes (II. 1896), Suetonius (1896), Propertius (1897). Nemcsak számra nézve igen tekintélyes, de belértékre is becses sorozat, jól lehet — a mi a dolog természetében fekszik — igen különbözők műbecsöket véve. Olyan minden tekintetben kiváló értékű munka mellett, mint a minő Thewrewk Anakreonja, bizony egy-két gyengébb termékre is találunk.

De térjünk az előttünk fekvő két kötetre, a melyek kétség kívül a sikerültebbek közé tartoznak.

Szólunk pedig először az előbb megjelent **Svetonius fordítás**-ról.

Sietek kijelenteni, hogy részemről szerencsés gondolatnak tartom Svetonius művét a császárok életrajzairól lefordítani. Korunkban, a mikor az eredeti latin szöveget — fájdalom — mindig kevesebben és kevesebben értik meg *kellően*, ennek a több tekintetben érdekes és becses forrásműnek ismeretét múlhatatlanul elő kell segíteni fordítással és magyarázó jegyzetekkel. Mert Svetonius megértése sok nehézséggel jár.

Sietek azt is kijelenteni, hogy egészben véve Székely István tanár úr fordítását elég sikerültnek tartom.

Az Előszóban (II. 1.) kijelenti fordítónk „Főtörekvésem az volt, hogy a szöveghez való szoros ragaszkodás mellett ne szókat, hanem gondolatokat fordítsak s az eredetinek tartalmát nyelvünkön lehetőleg szabatosan, adjam vissza“. Igen helyesen, de azért még is megtörtént fordítónkkal, hogy a szöveghez való *szoros* ragaszkodás miatt magyar-

talan lett vagy homályossá, nehézkesé vált. Ime néhány példa: Caesar 17. „Ujra veszélyes helyzetbe került, midőn őt Novius Niger vizsgáló bíró előtt egy L. Vettius nevű vádló, a tanács előtt pedig Q. Curio, a ki, mint az összeesküvők terveinek első feljelentője, állami jutalomban részesült, őt Catilina czinkostársának mondta“. Caesar 50. „mások szemére hányták, hogy annak a férfinak a leányát, a kinek kedvéért eltaszította nejét — a ki neki három gyermeket szült — és mely férfiút sóhajtva Aegisthusnak nevezte, annak a leányát később hatalomvágyból elvette“. U. o. 57. „Menetelés közben“ = in agmine. 67. „bajtársak-féle hizelgő megszólítással“ = sed blandiore nomine commilitones appellabat. 73. „Igy G. Memmiusnak, a kinek heves beszédjeire ugyanoly hevességgel írásbelileg válaszolt, arra nemsokára a consuli hivatalra való pályázatnál lelkes támogatója lőn“. 75. „ámde azt hiszik, hogy még ezeket sem végezték ki az ő parancsára“; hibás szórenddel. 77. „A köztársaság egy semmi, test és látható alak nélkül való pusztá elnevezés“. 80. „szavazatot találtak, mely reájuk — beadódott“. 81. „De nehogy valaki e dolgot mesének vagy koholtnak higgyje, mert Cornelius Balbus is bizonyítja“ stff.

Az egészben véve szűk szavú bevezetésre több észrevételelem van. Svetonius születése évét illetőleg csak Teuffel és Stahr (a ki tévesen van „a római irodalom történetírói“ közé állítva) nézetét említi meg, ellenben mellözi Bernhardyt (69—79), Marquardtöt (84) Mommsent (77), pedig ezek figyelembe vétele mellett megdőlt fordítónk állítása (V. lapon): „Annyi bizonyos, hogy gyermekkorát a Flavius dynastia két első császára alatt élte“. Különböen még ahhoz is fér kétség a) hogy a Frontotól említett Tranquillus a mi Svetonius Tranquillusunk és b) hogy Svetonius élete Vespasianustól M. Aurelius koráig terjedt.

A Plinius leveleiben elszórt megjegyzések korántsem elégségesek arra, hogy Svetonius annyira élehetetlennek, szögletes modorúnak tartsuk, mint a minőnek fordítónk jellemzi. Egyszerű, gazdasági dolgokban járatlan, sőt szobatudós is lehetett, de élehetetlen és szögletes aligha volt a császár magántitkára.

Ha már — igen helyesen — Plinius levelét és idézett helyeit fordításban adja, sokkal inkább kellett volna lefordítania a görög idézeteket Lydusból és Suidasból. Az utóbbinál felsorolt művekről is szólhattott volna pár szót.

Botlások illetve sajtóhibák a következők: a) A X. lap utolsó kikezdésének irályi szerkezete; b) a XIII. lapon Porphyriója Porphyriója helyett; c) XI. lapon Nonnianus-féle Horatius e helyett Nannius-féle vagy helyesebben Nanninck-féle. d) Roth kiadása 1858-ban jelent meg, az 1862. 1871. 1882 stb. évekkel jelöltek csak új lenyomatok a stereotyp lapokról.

Feltűnő, hogy nem emlékezik meg Casaubonus kiadásairól, pedig neki köszön Svetonius legtöbbet. Megemlíti a Baumgarten—Crusius kiadása, Lipcsében 1816. három kötetben a Lexicon Svetonianum miatt.

Legfeltűnőbb azonban fordító következő állítása: „A többi kéz-írat mind erre az egyre (Memmianus) vezethető vissza“, holott a tőle alapúl vett Roth-féle kiadás XXIII. lapján ezt olvassuk: *Errant enim qui Svetonianos codices ad unum omnes ex hoc (Memm.) tamquam primario parente natos voluerunt* s következik bizonyítása annak, hogy három csoport különböztetendő meg. Igaz, hogy a Svet. codexek pontos osztályozását még mindig nem bírjuk, miután nincs valamennyi kellően átvizsgálva, de azzal az egygyel legalább tisztában vagyunk Roth óta, hogy nem a Mesmes-féle codex az archetypus.

Vége a magy. tud. akadémia védnöksége alatt megjelenő könyvben sértenek az ilyenek: *africai, politica, politicai, grammaticusok stb.* vagy ezek: *pózolás, praegnans stilus, leledzik stb.*

A magyarázó jegyzetek igen szűken vannak mérve, pedig a történelmi és földrajzi dolgok itt nagyon is szorúlnak magyarázatra. Az épen nem pontos betűrendbe szedett név- és tárgymutatóból hiányzanak — a mint véletlenül észrevettem — *Crassus Frugi (V. 18) Vespasia Polla (VIII, 1).*

Mindezek azonban nem vonnak le a mű értékéből annyit, hogy nyugodt lélekkel ne ajánlhatnók a könyvet úgy is, mint történelmi forrásművet s úgy is, mint igen érdekes olvasmányt Róma első császárairól.

És most térjünk át **Propertius-ra!**

Mindenek előtt örömmel állapítjuk meg, hogy valahára a trias, *Catullus, Tibullus, Propertius* bájos költeményeit magy. nyelven is élvezhetjük, élvezhetjük pedig Csengeri János határozottan folyékony, magyaros és tetszetős fordításában.

Catullusa 1880-ban jelent meg az Olcsó Könyvtár 105. száma alatt, *Tibullusa* pedig 1886-ban az Olcsó Könyvtár 215. száma alatt. Minthogy pedig *Catullusának* teljesen átdolgozott kiadása az Akadémia classica philologiai bizottságának felhívására közel kilátásban van épen e gyűjtemény számára, szükségképen ki kell fejezzem óhajtásomat: vajha *Tibullusa* is minél előbb megjelenne ebben a sorozatban!

Fordítónk az Előszóban bőven nyilatkozik az ó-kori remek költők alakhú- vagy modern alakú fordításairól. E nyilatkozat egyes tétéleivel nem érthetek egyet. Nem fogadhatom el általánosságában a következő tételt: „Tagadhatatlan, hogy a nagy közönség inkább tudja élvezni a modern, mint az antik formákat“. (VI. VII.) Nem ösmerhetem el helyesnek azt a tételt sem: „A magy. hexameter — tiszta quantitativ jellegével — talán közelebb áll a göröghöz és latinhoz, de a hangsúlyozásbeli különbségek áthághatatlan válaszfalt vonnak közéjük“. Hát a görög és a latin hexameterekben összeesik a szóhangsúly a vers ictusszal? Van-e lényeges különbség a következő versek szóhangsúlyát illetőleg? :

ἀμφοῦ νοστήσαμεν, ἐπεὶ περίοιδε νοῆσαι

tunc ego regnabam, patiens cum terra deorum

oszlop vagy magad is diadalmak halma meződdel.

Hogy a kiválókép *zenei jelentőségű* lyrikus versmértékeket a nagy közönség ma nem élvezheti, tény; de az is tény, hogy a iambusokat, trochaeusokat, hexametereket, elegiai distichont, *ha gonddal vannak készítve*, a magyar ember is élvezi. Sőt részemről úgy érzem, hogy péld. Propertius II. könyvének egyes költeményei, teszem a szép 3. számú, jobban hangzanék elegiai párversben, mint a keresztrimes alexandrin strophákban, a melyek páros számú versei — legalább nekem — biezegőknek tűnnek fel. Hasonlóképen péld. III, 13.

No de erről ne vitatkozzunk! Azt hiszem mindegyik fél megmarad a maga nézete mellett. A fő dolog az: hogyan van fordítva Propertius? Erre határozott véleményem: sikerülten. Úgy, hogy minden művelt olvasó a latin szöveg vagy magyarázó jegyzetek nélkül is megérti, élvezi, megszeretheti. Különösen kikell emelnem Csengeri zamatos magyar nyelvét, a mely nem szorúl cikornyára, nem erőszakos ferdtésekre. Csak elvétve akadunk ilyesmire mint: buzgánya (I, 1, 13.) csikordul (IV, 8, 49), helyét (IV, 9, 25), bécsapzva (IV, 9, 31), útát (= útját, IV, 11, 4) stb.

A bevezetés kimerítő, alapos; terjedelmét és részletes voltát teljesen igazolja az, hogy fordítónk — igen helyesen — kezdő philologusainkra is gondolt. A magyarázó jegyzetek közül részemről elhagynám a párhuzamos helyek idézését.

Ezek után ismételve kijelentem, hogy részemről várva várom fordítónktól ily kiadásban Catullust és Tibullust. *Szamosi.*

Görög regék.

Cox György után angolból fordította s bevezetéssel ellátta *Komáromy Lajos* tanár. Második javított képes kiadás. Budapest (Franklin-társulat) 1897. 443 lap. Ára 3 frt.

Első kiadása, képek nélkül, a tanár egyesület kezdeményezésére megindított „Ifjúsági Iratok Tárában” jelent meg 3 füzetben 1877. és 1878-ban és kedvező fogadtatásban részesült. Érdeme e munkának, hogy a régi görög regéket, u. m. az istenekre (13—116) és hősökre (117—224), a trójai háborúra (225—348) vonatkozókat, nem különben a thébei és egyéb regéket (349—407) egyszerű, tetszetős, főkép az ifjúságnak szánt előadásban vonzóan beszéli el. A magyarázatok (409—440) első sorban a forráshelyeket nevezik meg s aztán magukat a mythosokat értelmezik a Cox-féle, erősen egyoldalú kosmikus álláspontból. Itt ugyanis minden nap, hold, fény, sötétség, égiháború stff. E tekintetben részemről Coxnak sem ezt a művét, sem „A mythologia kézikönyvét”, sem nagy művét *Mythology of the Ariannations*, nem pártolhatom; ámde ez hátérbe szorúl a műnek főtulajdonsága, t. i. a regék vonzó elbeszélése mellett, a melynél fogva ifjúsági olvasmányúl kiválóan alkalmas.

A második kiadás lényegében nem különbözik az elsőtől, és csak

írályi javításokra szorítkozik. Igen helyesen cselekedett a fordító, hogy Tyro, különben is alárendelt jelentőségű, regéjét — a mely az ifjúságnak kevesebbé való — elhagyta. A második kiadást 90 kép van hivatva tetszetőssé tenni. Az ifjúságnak bizonyára tetszeni is fognak, többnyire régiségek és kiváló képek, péld. Preller híres rajzai az Odysseához, másai, de kivitelük kevesebbé sikerült. Jó lesz egy újabb kiadásnál a képek kivitelére nagyobb gondot fordítani. Igaz, hogy a mostaninál nagyobb áldozatot fognak követelni, de nem szabad szem elől téveszteni, hogy az ifjúságnak csak a legjobb a jó.

Különbön ajánljuk a kiváló ifjúsági munkát.

Szamosi.

A Széchy Károly új könyvéről.

Széchy Károly: Kisebb tanulmányok. Kiadja Hornyánszky Viktor 1897. Ára 2 frt.

Még alig simultak el azon „emlékek és benyomások“, a melyeket Széchy Károly első könyve bennünk felkelített, már is új kötetet ad kezünkbe a termékeny szerző, s míg ott inkább a belletrista, a szépíró áll előtérben, noha különösen a müncheni festő koloniaról és Bacsányi Jánosról írt rajzai valóságos tanulmányoknak is beillenek: addig ebben a kötetben inkább az irodalom történetnek tudós bűvára és szerencsés kezű kutatója kéri az elsőbbséget magának, ámbár lépten-nyomon itt is előtör az írásnak költői módja és a szerző gazdagon színező, jelzőkben dúskáló nyelve; s az első kötet inkább a laikus közönség nemesebb részének izlését szolgálja, emez a szakemberek tudásvágyának ad nagyjában új eledelt, noha szerény véleményem szerint a Kisebb Tanulmányok első része hangjánál és a feldolgozás módjánál fogva inkább illet volna az első kötetbe. S a két könyv eme ellentétes sajátságainak kiélézésével a Széchy Károly írói egyéniségének két legjellemzetesebb oldalát véljük látni.

A modern tudományos élet és irodalom legnevezetesebb vívmányai egyikének tartom, hogy szakítottak a régi felfogással, a mely a tudományos munkákból minden oly elemet kizárt, a mely az igazságoktól kifáradt elmének pihenő pontot, a szívnek édes gyönyörködte-tést nyújthatott volna. Az újabb időknek azon törekvése, hogy a tudomány ne csak a tudósok egyedárúja legyen, hanem hassa át az emberiség egész tömegét, hogy az az eszmék és igazságok ragyogó világítása mellett meglássa és megkívánja az igazi örök életre vezető utat, mondom, ez a törekvés természetszerűleg hozta magával azt, hogy a Horatius mondása „forma dat esse rei“, a tudományos irodalomban is helyet kapott. Elég lesz e tekintetben Flammarion, Reclus, Taine példájára utalnom, a kiknek írásait előadás és tartalom egyaránt ajánlja.

Ez az irány nálunk még, fájdalom, csak az irodalomtörténeti és részben a történeti tudományokban érvényesült, előbbi tárgyánál fogva is közel áll a költészethez, a szépirodalomhoz.

Ennek az áramlatnak hódol Széchy Károly is egész írói munkásságában s írói egyéniségének ezen oldalát állítja élénk a Kisebb Tanulmányoknak „Alakok“ nevet viselő első cyklusa, a mely 4 tanulmányt foglal magában: Arany Juliskáról, Wohl Stefániáról, Kölcsey Ferenczről és Szász Gerőről.

Arany Juliskának alakját, a kinek halhatatlan apja oly gyönyörű emléket állított Toldi szerelmében, egy barátnőjéhez, Lengyel Dánielnéhez írt levelei és Petőfi, Tompa költeményei alapján rajzolja meg. S a gyöngéd, átlátszó női alak, a kit mint az ősi levelet, az élet első vihara elsodort, nem bonczolja a szerző az analyzáló tudós módszerével, hanem a nemesért és az egyszerűségében és szépért lelkesülni tudó ember meleg szívével. A kegyelet és szeretet hangjain szól a nagy költő leányáról, kinek „hervadása liliomhullás volt, ártatlanság képe s bánatá“.

Wohl Stefánia alakjában, irodalmi működése megrajzolásában két vonást domborít ki élesebben: eszményi felfogását és universitását, a melynek folyománya volt, hogy regényeiben is a nemzeti vonások nem lépnek elég határozottan élénk.

A *Kölcseyről* szóló terjedelmesebb tanulmány 3 kérdést iparkodik tisztázni: az első rész megrajzolja Kölcsey Ferencz borongó, sentimentális egyéniségét, költői, mondhatni dythirambikus szárnyalással, a mely azonban néha túlzásba csap. A második rész Kölcsey országgyűlési szereplését és az országgyűlés képét a költő naplója alapján állítja élénk, tán kissé nagyon is sötét, pessimisticus felfogással. A harmadik levéltári kutatások alapján oldja meg Kölcsey akadémiai titkárságának, illetőleg jelöltségének eddigelé nagyon is problematikus történetét, bebizonyítva, hogy Kölcsey a Szemere Pálra való tekintetből nem fogadta el a díszes hivatalt.

Az utolsó darab ünnepi beszéd *Szász Gerőről*, íróságának és papi működésének 40 esztendő's ünnepén. E beszéd sokkal ismeretesebb Kolozsvár közönsége előtt, semhogy itt ismertetnem kellene, hiszen az e fajta alkotásoknak hamva, zománca úgy is tönkremegy, elpattan a prózai átirásokban.

Ime ilyen Széchy a szépíró, s a mi csodálkozásomat legjobban felkeltette, az az a kimeríthetetlennek látszó gazdagság a dicsérrő, magasztaló jelzőkben, mintha nyelvünk kincseshányájában egy egész külön aknát fedezett volna fel, a mely akkor áll rendelkezésére, a mikor akarja.

De nagyon közel álló feltevés, hogy a stílus szépségei, néhol túlzott pompája vajjon nem a tartalom nélküli hiányosságot takarja-e, és vajjon meg yan-e a kerethez a kép is? Erre a kérdésre a választ a könyv második része adja meg, s mondhatom, hogy kedvezően, mert rég olvastam olyan könyvet, a mely a lelkiismeretes és alapos búvárlatról oly élénk tanúságot tenne, mint a Kisebb Tanulmányok másik része, a mely Adalékok nevet visel, a melyek, az utolsót kivéve, a Tudomá-

nyos Akadémia irodalomtörténeti organumában jelentek meg. A mi ezen értekezésekben az első pillatra szembeötlő, s a mi tulajdonképen való becsületet teszi, az, hogy majdnem valamennyi a szerző saját kutatásainak, fáradságos kutatásainak az eredménye. Majd mindegyikben valami vitás kérdést dönt el, vagy helytelen véleményt igazít ki.

Nagyon messze vezetne bennünket, ha itt részletesen kívánnók tárgyalni, vagy akár csak ismertetni is azt a hatalmas apparatust, a melylyel a szerző dolgozik, a mely a genealogia, történelem, földrajz, irodalomtörténet segítségével vet világot egy-egy kétes kérdésre.

A legérdekesebbek közül a *Pécsváradi vagy Farnádi* című, a mely a magyar irodalom első s a maga nemében egyetlen plagiuma. Arról van ugyanis szó, hogy a nevezett írók közül melyik írta le a másik munkájáról a magáét. A munka Jeruzsálem város leírása, a mely két név alatt valószínűleg ugyanazon könyvnyomtatónál jelent meg két név alatt. A kérdést csakis lelkiismeretes, sorról-sorra, pontról-pontra haladó összevetés alapján lehet eldönteni, a mit Széchy meg is tett s pontos egybevetések alapján kimutatja, hogy Farnádi a tolvaj, s nem Pécsváradi, a mint Szinnyi és Hellebrandt a munkák pontos vizsgálatára nélkül állították. A végeredményben és érvei legnagyobb részében egyetértünk a tudós szerzővel, de van egy-két okoskodása, a melyet meg is fordíthatunk.

Nevezetesen, mikor említi, hogy Pécsváradi minden leírásában az ötös részre való osztást megtartja, míg Farnádi, a másoló, megfélekedik erről. Ebből Széchy azt következheti, hogy ez csak úgy történhetett, ha Farnádi a másoló. Az lélektani okok épen ellenkezőjét látszanak bizonyítani, mert valószínűbb, hogy a tolvaj óvatos, vigyáz az összefüggésre, mert hiszen nincs egyéb szellemi munkája, mint a puszta másolás, míg az író, a ki gondolatokkal, adatokkal küzdök, sokkal könnyebben felejtethet el valamit. Elég e tekintetben Homerosnak szászorta súlyosabb botlásaira utalnunk, a melyek révén nem lehet még Homeroszt másolónak bélyegezni.

Ugyancsak lélektani ok szól Széchynek egy másik érve ellen. Pécsváradi ugyanis sohasem mulasztja el, ha valamit elbeszél, hozzá tenni, hogy „én ferencz-rendi szerzetes, a ki ezt írtam, ott voltam, mikor ez meg ez történt“. Már — bocsánat — a magam részéről valószínűbbnek tartom, hogy az hangoztatja folyton a jogát meg a szerzőségét, a ki fél, hogy ezt valaki kétségbevonhatja, mint az, a ki semmi ilyenmű veszedelemre nem gondolva ír.

De ezek mind olyan dolgok, melyeket subjectiv felfogás szerint így is, úgy is magyarázhatnak s különben is nem döntenek meg Széchy okoskodását, legfeljebb kissé gyengítik.¹

¹ A szerkesztő közölvén velem ez ismertetést, erre a pontra megjegyzem, hogy mivel munkámban párhuzamos idézetekkel bizonyítom, hogy Farnádi miként követi Pécsváradi, ennek teljesebb és részletesebb munkájából miként

Az *Pray codexről* szóló tanulmányban ismerteti a legrégebb magyar nyelvemlék keletkezésének egész irodalmát s az egyes függőben maradt kérdéseket szerencsésen dönti el.

A *Bessenyei irodalomhoz* címűt olvasva eszembe jutott a francia mondás: *On revient toujours aux premiers amours*. Nehány érdekes adatot mond el Bessenyei katholizálására vonatkozólag.

Ányos hatásához, Zsolnay Péternek és P. Horvát Endrének ismeretlen, Ányos hatása alatt keletkezett költeményeit mutatja be, képet adva Ányos meghasonlott, fájdalmas egyéniségéről is.

A következő két tanulmány: *P. Horvát Endre és a cistercita rend* és *P. Horvát Endre és Blumauer*, a Zircz Emlékezete és az Arpadias írójának ismeretéhez ad jellemzetes vonásokat.

A kötetet *A magyar lyra a forradalom után* című nagy szabású tanulmány zárja be, a melynek ismertetése azonban, minthogy már könyv alakban is megjelent és bíraltatott, feladatunk körén kívül esik.

Áttarlózva a Széchy Károly munkáját, elmondhatjuk, hogy sok okos, új, elmemozdító dolgot találtunk benne s a komolyabb olvasmányok kedvelőinek, a magyar irodalomtörténet minden igaz barátjának őszintén ajánlhatjuk.

Kunfi Zsigmond.

Az osztrák-magyar viszony nemzetközi természete.

Doctori értekezés. Irta gróf *Vigyázó Ferencz.*

Államjogi irodalmunknak ezen szorgalmas és tehetséges munkása ez újabb művében, melyet — mint könyvén olvassuk — tudori értekezéstől adott ki, (a múlt hó folyamán „sub auspiciis regis“ avattatott fel doctorrá) a Magyarország és Ausztria között fennálló kapcsolatot teszi vizsgálatra tárgyává és arra a végkövetkeztetésre jut, hogy ámbár annak külső formája elüt a rendes szerződéses viszonytól, az mégis nemzetközi természetű vagyis a kapcsolatban levő államok főhatalmainak

kivonatolja a maga lézagosabb és rövidebb leírását; hogy Farnádi miként másolja le vagy rontja meg a Péchvárad-i következetes öt pontos szerkezetét, mely az egész könyvnek *gerince*, ennél fogva *utólag* bele csempészni nem lehetett; mivel szó szerint hivatkozom a magyar *Ferenczesek* krónikájára, hogy Péchvárad-i Gábor, rendjük volt főnöke 1514-ben több szerzetes társával a szent földre indult; ezzel a történeti adattal pedig a szent föld leírásának minden időbeli eseménye és személyi megemlékezése a legszorosabb összhangban áll egészen a *Gabriel de Péchváradino névig*, míg Farnáditól, sem műveltségéről, sem útazásáról semmi hiteles adat nincsen: — valóban *különös* lélektan volna az, mely a *tények* ellenében vezet be a maga igazságait és következtetéseit; például, hogy *Péchvárad-i Gábor* utólag toldozgassa össze és építse föl a könyvnek szerkezetét és *bünpalástalósal* emlegetse a maga ferencz-rendi voltát. S még különösebb lélektanba illő lelki jelenség volna az, hogy Farnádi 1490 körül írja meg és 1500 előtt nyomasson ki oly művet, a mint Hellebrant, id. Szinyei, Noroff és Tobler állította, mely mindjárt az ötödik lapon 1516. és 1517 ik évbeli eseményeket beszél el, egyenesen *ésszámmal*.

Széchy Károly.

egyesüléséről, összeolvadásáról nem lehet szó a két állam egymáshoz viszonyában, hanem csak ezen főhatalmaknak szerződési társulásáról.

Helyesen mutat rá szerzőnk mindenek előtt arra, hogy a szerződési elmélet kellő érvnyrejtetésének a közjogot a magánjogtól dedukáló, s azt magánjogi elemekkel telítő, a közhatalmat főleg a földbirtokokhoz kapcsoló patrimonialis elmélet állta és állja részben ma is útját. Hangsúlyozza, hogy a kapcsolatba jött szuverenitások csak szerződéses társulási jellegének megítélésénél nem mérvadó a korlátok kisebb-nagyobb száma és terjedelme, melyek a szuverenitásnak önalkotta megkötéseit képezik. Hanem mérvadó az, vajjon külön állami akaratokkal, vagy egy központi akarral állunk-e szemben. Az, hogy az 1867. XII. t. cz. és az ennek megfelelő 1867. december 21-iki osztrák alaptörvény tartalma egymást nem fedi teljesen, nem gátja a nemzetközi jelleg megállapíthatóságának. Csakhogy a nemzetközi viszony egyedül a megegyező pontokra tekintendő létrejöttek. Végül a szerződési viszonynak a rendestől eltérő formája, hogy t. i. nem szerződéssel, hanem mindkét részről egyező törvényekkel állapítottatott meg, annak jogi jellegén szintén nem éjt változtatást.

A mű a kérdésnek az alkalomhoz mért összevont, de mégis tömör taglalásában (az értekezést ugyanis tudvalevőleg szerzője sub auspiciis regis promócióján olvasta fel) dicséretes irodalmi tájékozottságról tesz tanúságot, másrészt bizonyosága annak a meleg ügyszeretetnek, melylyel Vagyázó Ferencz gróf választott tárgya: az államjog iránt viseltetik.

B. A.

Székely Mózes

erdélyi fejedelem életrajza, írta *Vass Miklós*, Budapest 1897. 87 l.

Székely Mózes erdélyi fejedelem életrajzát írta meg és adta ki ez évben *Vass Miklós* egy 6 íves (87 l.) füzetben, eredeti források alapján, mely a tragikus végzetű fejedelmet születésétől sírjáig végig kíséri gyors emelkedése fokozatain. Szépen, tömör vonásokban jellemzi a kort is, melyben élt és szerepelt s ügyesen illeszti bele és domborítja ki hőse rokonszenves alakját, a ki egyszerű lófőszékelyből vitézsége, bátorsága, egyéni ereje által emelkedik fokozatosan a hadvezérség, pártvezérség fokozatain keresztül a fejedelmi székig Erdély legválságosabb korszakában a XVI. sz. végén és a XVII. sz. legelső éveiben, s midőn szerencsége tetőfokán áll, rohamosan hull alá a brassai papirmalomnál vívott harcban 1603. jul. 17-én a megsemmisülés porába s még levágott feje is csak kegyelemből nyer síri nyughelyet a brassai bíró kertjében; a hol napjainkban a felette épített Európa-szálló éttermében az *Emke* jelölte meg márványtáblával emlékét. E drámai hős élete — egy kimagasló politikai vezéreszme szolgálatában állott évtizedeken át: Erdély függetlenségének s nemzeti önállóságának képviselője és zászló-

vívője akkor, midőn „elhulltanak legjobbjaink a hosszú harc alatt.“ Báthory István iskolájának neveltje s az ő politikájának hagyományos átörökítője Boescai és Bethlen Gábor korára, kik aztán diadalra emeltek azt, miért ő vért s életet áldozott.

Ennek a nevezetes embernek életét, mely eddigelé megírva kevésbé volt, rajzolja Vass Miklós a bölcsőtől a sírig, nagy előszeretettel; gondosan gyűjtve össze a rá vonatkozó adatokat egykorú és későbbi történetírókból, okirat- és levéltárakból. Hősét és korát jól és szépen rajzolja, nem csap át túlzásba, nem eszményesít az igazság rovására s meglátja hőse hibáit is erényei mellett. Nem áradoz bőbeszédűen, tud tömören és jellemzetesen írni s nem másol szolgálilag még ott sem, a hol legújabb monografiák alapján dolgozik. Szóval beleélte magát a korba, ismeri annak irodalmát, kútfőit, s tud uralkodni az anyagon s írni vénával, szépen fejlesztí s fejtí meg feladatát.

Kisebb tévedései mindazonáltal vannak. Így pl. a 13 l. Kendy Istvánt végezteti ki Kendy Ferencz helyett 1594. Gyaluban; *Mihály* vajdát küldeti Zsigmonddal a rácokhoz követségre, félreértve Bethlen Farkast (13 l., 14. l.); *Szuhay* István h. *Szalay* István váci püspököt emleget Erdélybe küldött biztosúl (18—19. l.); *Romániát* ír Oláhország h. (20. l.); Báthori Endre — szerinte — fivére Boldizsár halálakor menekült Lengyelországba (22. l.), pedig ott nevedett s élt Báthori István kora óta, stb. stb., de ezek nem lényegbe vágó tévedések s részben sajtó hibák. Munkája, mely történeti tudásunkat előbbre viszi, elismerést érdemel és szép reményekre jogosít, tekintve, hogy ez a fiatal író doctori értekezése volt. Sz. L.

Különfélék.

Megjegyzések »Brassai százéves pályafutásá«-hoz.

Veterán tudásunk *Köváry* László „Brassai százéves pályafutása,“ című harmadik közleményének egy-két pontjára szükségesnek látunk néhány megjegyzést, nehogy később, ha majd a részrehajlatlan történetírás keresi adatait, az író tekintélyétől vezéreltetve ezeket mind készpénznek vegye.

Felszólította-e Eötvös miniszter Brassait, hogy az egyetemnél *válaszszon tantárgyat*, nem tudjuk, lehet, érdekes volna a hagyatékból ezt a levelet közölni; de tény az, hogy Brassai a Pauler ministertől kiírt pályázatban részt vett s akkor *több tantárgyra* pályázott, a mi úgy Paulernek, mint utóbb a kinevezéseket eszközölő Trefortnak nem kis bajt okozott, nem könnyen állapodhatván meg abban, melyik tan-székre nevezzék ki, a minek következtében az ő kineveztetése egy héttel később történt meg. Tény továbbá az is, hogy „mintha tantárgya (az elemi mennyiségtan) nem elégítette volna ki tanítási szenvedélyét“:

1874-ben a földrajzi tanszékre akarta magát áthelyeztetni, de ez nem sikerült.

Nem helyes az az állítás sem: „Kollegiá többnyire fiatalok, legtöbben tudori cím nélkül.“ Az egyetem legelső 40 tanára között nem volt doctor 12, még pedig nem a fiatalok, hanem épen a legidősebbek, mint Brassai, Berde, Finály, Imre, Ladányi, Martin stb. Szoros értelemben vett karbeli collegái közül doctor volt Abt, Entz, Fleischer, Kanitz, nem doctor kivülré Martin és Koch. A többi, hogy „a tanárok siettek a doctori címet megszerezni“ és a Brassai rigorosuma, izetlen mese, a melyet eddigelé nem is hallottunk.

Különben az összes honoris causa doctorok közül épen Brassai volt az, a ki 1875—6 óta kivétel nélkül minden hivatalos aláírás alkalmával, sőt magán íratokban is gyakran oda tette az őt joggal megillető dr.-t, s jól tudta, hogy a Felső hozzájárulásával valamely tud. egyetemtől megadott honoris causa doctor cím, a legszebb kitüntetés, a melyet tudományos testület adhat.

A történetek teljes félreértéséről tanuskodnak az 506. lap következő szavai: „Mindenké nagyságos úr lett, az egyetemen pedig csak a rektor. Később az egyetemi tanárok is nagyságos címet kaptak. Brassai, hogy a címzés elől kitérjen, s hogy senkit meg ne bántson, ez időtől mindenké per Nagysád traktált. Magának felvette a bácsi címet, s lett mindenké Brassai bácsi“, — a melyekkel egy régi, gyűlölettel teljes igazságtalan vádat újít fel.

Az egyetemek rectorait és időktől fogva a Magnificus cím illeti meg, még abból az időből, a mikor az fejedelmeket illető cím volt s az egyetem rectora fejedelmi jogokkal és kitüntetésekkel bírt. Ezt a címet lefordították „Nagyságos“-ra s ezzel az egyetemi rectori méltóságot némiképp leszállították. Az életben a „Nagyságos“ cím a VI. díjosztályba tartozókat illeti meg. A budapesti tudomány egyetem rendes tanárait ő Felsője 1872-ben, *a kolozsvári egyetem felállítására előtt*, tette a VI. díjosztályba. Az ujonnan felállított egyetem tanárai kezdetben a VII. díjosztályban voltak, míg végre 1873. február 1. 2686. sz. rendelettel a ministerium tudatta, hogy a kolozsvári tudom. egyetem rendes tanárai is a budapestiekkel egyenlően a VI. díjosztályba soroztattak.

Az az igazán meg nem érdemelt és indokolatlan gyűlölet, a melylyel Kolozsvárt az idegen egyetemi tanárokat fogadták, ráfogta, hogy az egyetem tanárait *címkórság* vezette, hogy maguknak a Nagyságos címet kieszközöljék; pedig ahivatalos íratokból meggyőződhetnénk, hogy két argumentum hozott fel: *a)* a két egyetem egyenlőségének szükségessége, *b)* a díjosztálylyal járó javadalmazás emelése. Brassai „Nagysád“ címmel nem az egyetem felállítására óta szólította az embereket, hanem a mint azt Hermann Ottó, Mátrai Ernő, Török Aurél stb. tanúsíthatják, már egy-két évvel az egyetem felállítására előtt; nem

is azért, hogy a czímeztes előtt kitérjen, a melyet elfogadott mindazoktól (collegáitól is), a kik nem szólították bácsinak.

A béka és óra historiája költött, elismerem; de azt is tudom, hogy gyermekkoromban hallottam épen Brassairól elbeszélve a prikulics adomával együtt, tehát nem a Pesti Napló idei számából.

Még csak egy megjegyzést a száz éves életkorhoz! Hogyan magyarázzák meg nekünk azok, a kik Brassait száz évesnek teszik meg, azt a körülményt, hogy ő magáról hivatalosan és magán-beszédben ismételtén azt állította, hogy ő az évszáz éveivel halad, hogy ő ismételtén elfogadta ünnepeztetését életének nyoleczvanadik évéhez 1880-ban? és hogy ő — e szerint — hibás adatot szolgáltatott volna doctori diplomájához is?

Non: quis? sed: quid?

Észrevételek a fentebbi „Megjegyzések”-re.

A mily örömmel vettem kezembe a Megjegyzéseket, gondolva, hogy céloamat érem, hozzák már az adatokat Brassai csodás életéhez: ép oly megdöbbenve láttam, hogy tudós emberek is felültek a Brassai-adomáknak.

Sajnálattal látom, mert hiszen „Brassai százéves pályafutása” nem egyéb, mint egy hosszú táreza, tárezaczikk adomákban, Brassai-adomákban, melyekkel Brassai tiszteletre és szeretetre méltó alakját a prikulics-és béka-adomák sarától kívántam megtisztítani. Az egész elmefuttatás, mint megjegyeztem, nem életírat, még Brassai emlékeztetőnek sem neveztem, mit majd megírnak mások. Ez egy szerény jellemrajz, az emlékiratok fajtájából, melynek történeti háttérét senki sem veszi történeti adatnak. A kifogásolt adománál is az egyetem esakis annyiban szolgál háttérül, a mennyiben Brassai puritán jelleme festéséhez egy ecsetvonást hoz.

A dolog érdemére csak annyi a megjegyzésem, hogy a czikk hangja, tartalma, nem hogy az adoma ellen, épen mellette beszél, s nem gondolom, hogy a tanári kar népszerűsége emeléséhez járult volna, mikor Brassait, mint hozzájok méltatlant állítja elő.

Kövári László.

Végszó az „Észrevételek”-re

Kevés a mondani valóm. Részemről senkit bántani nem akartam, legkevésbé Kőváry László urat, a kit, ép úgy mint Brassait, mindenkor tiszteltem és tisztellek. Ám a történetírás terén a *sine ira et studio* elvét vallom. Brassait az egyetemi tanári kar mindenkor kiválóan tisztelte s olyan képtelenség, mintha a tanárokhoz méltatlant állítottam volna elő, végtelenül távol áll tőlem; nem is olvashatja ki azt soraimból senki.

Non quis, sed quid.

Az Orosz birodalom lakossága.

Az első általános népszámlálást Oroszországban, mely ez idén febr. 9-én vette kezdetét, bevégezték s a gyűjtött anyag nagyobb része a helyszínen való igazolás után beküldetett a központi statisztikai bizottsághoz. A nyert eredmény hivatalosan közzététetett mind a 89 kormányzóságot és tartományt illetőleg, egybehasonlítva az 1891-iki 9. sz. censussal. Az azelőtti 1851 és 1858 évi népszámlálás pusztán pénzügyi tekintetből történt a rendőrség által. Az idei febr. 9-iki egy napon lón elkezdve és befejezve az egész birodalomban, tehát egy napi census volt, a midőn is mindenkinek a tartozkodáshelyen kellett lajstromoztatni, tekintet nélkül az állandó tartózkodásra.

	Népesség		Nők a férfiak 100-hoz arányítva 1892	Sűrűség négyésg négy földenként 1892
	1897	1851		
Europai Oroszország (50 kormányzóság).....	94 188,750	52.797,680	102·8	8·0
Lengyel királyság (10 kormányzóság).....	9.442,590	4.852,055	98·6	30·6
Kaukázia (1: kormányzóság és tartomány).....	9.723,553	4.435,152	89·5	8·6
Szibéria és Szakhalin (8 kormányzóság és tartomány).....	5.731,732	2.437,184	93·7	0·2
A Steppe regio (5 tartomány).....	3 4.5,174	1.280,654	89·4	6·5
Turkistan, Transkaspiai regio és a Pamirok (5 tartomány).....	4.175,101	—	83·0	1·4
Orosz telepítvényesek és alattvalók Bokhara és Khivában.....	6,412	—	60·0	—
Finnland nagyhercegség.	2.527,801	1.636,915	102·2	3·2
Az összes Oroszbirodalom	129 211,113	67.380,645	100·0	2·5

A mi a népesedési sűrűséget illeti: az a legnagyobb Lengyelországban (Piotrkovban 47·4 egy □ mértf.-re) s aztán jó Délnyugoti Oroszország (29·7 Podoliában. 28·8 Kiebben) és Dél-Oroszország (23·5 Pultavában); míg Közép-Oroszországban a sűrűség kb. 18 egy □ mtfre.

A városok lakossága utóbbi időben gyorsan növekedett, most már 19 100,000-nél több lakosú város van és pedig: Szt.-Pétervár 1.267,023 (külvárosokkal). Moszkva 588,610; Varsó 614,152; Odessza 404,651; Lodz Lengyelországban 314.780; Riga 282,943; Kiev 248,750; Khar-koff 170,682; Tiflisz 159,862; Wilna 154,568; Taskend 156,506; Szaratov 133,116; Kazan 131,508; Ekaterinoszlav 121,216; Don mel-léki Rosztoff 119,889 (Nakhiczevánnal 149,201); Asztrakhan 113,075; Baku 112,253; Tula 111,048; Kisenéff 108,506. E mellett még 35 város van, melynek lakossága több az 50,000-nél és 69, melyé több 15,000-nél.

(Geographical Journal.)

B. D.

A hunyadmegyei tört. és rég. társulat nov. 24-én gr. Kuun Géza elnöklete alatt tartott vál. ülésén (Déván) bizottság küldetett ki az alapszabályok átvizsgálása és módosítása ügyében. Továbbá elhatározta a választmány, hogy mivel a társulat múzeumi helyisége már nem bírja befogadni az utóbbi ásatások emlékeit, a tavaszon egy nyílt szín építessék a múzeum udvarán, a hova azok az emlékek is elhelyezendők, a melyek jelenleg helyszüke miatt a kir. törvényszék udvarán hevernek. Végül aztán Mailand Oszkár tartott előadást kutató-útjáról, melyet Kolumbán Sámuellel együtt tett a társulat megbízásából ez év tavaszán Haróban, Lozsádon, Déva környékén s másutt néprajzi megfigyelések és oklevelek gyűjtése végett. Kutatásuk eredményeként mintegy 70 drb. oklevelet (köztük igen sok magyar szövegűt) mutatott be, melyek főleg Déva határára, a dülők és megyék jóízű régi neveinek oly nagy anyagát szolgáltatják, hogy azt városunk majdani történetírója nem nélkülözheti. Az oklevelek legrégebbike egy sajnos nagyon elmosódott, valószínűleg XV. századi hártylevél, mely a Serb- és Moczoka-családok tagjairól, mint oláh kenézekről és Moga Pál dévai várnagyról szól; aztán beesés egy 1567-ből való osztályos levél (melyből megtudjuk, hogy Déva vára kapitánya akkor Novák György volt) és tömérdek egyéb kötelezvény és záloglevél, fel a mult század végéig, tele megyénk birtokosaira, közigazgatási hivatalnokaira vonatkozó adalékokkal. Kaptak azonkívül egy Cserei Mihály-féle kézirati krónikát, két régi magyar nyomtatványt, s az előadó igen helyes érzékkel kérte a társulatot, hogy az ilyen kutatásokat folytattassa minél gyakrabban és rendszeresebben faluról-falura, az egész megyében, mert a leveles ládák mindenféle pusztulnak, s a mint ő értesült, egy helyen a család iskolába járó fiai éveken át arra használták fel a padláson hevert régi írataikat, hogy esomóstól megégették s az oklevelek szép fekete hamvából tentát csináltak. Ilyen tentával járták ki a szászvárosi kollegiumot, de a tentagyártásnak ezt az új módját valóban bűn volna lábra kapni engedni.

Gróf Dessewffy József életrajzát írta meg az ő emlékezetéhez méltó kitűnő munkában nem rég dr. *Ferenczy József*, igaz lelkesedéssel hőse iránt, de egyszersmind az irodalomtörténetíró igazságérzetével. Az igaz magyar hazafi, a bátorszávú politikus, a sokoldalú tudós, a kinek oly nagy része van nemzeti irodalmunk és politikai életünk újjá teremtésében, szinte újra éled előttünk Ferenczy könyvében. Megrajzolja gyermek és ifjú korát, iskolázás t Kassán, tanulmányait Kolozsvárt, Budapestén, utazását Olaszországban, hivatalba lépését, kapitányságát a felkelő seregben (1797); majd orsz. követségét és szereplését, a sajtószabadságról írott művét, közreműködését az Akadémia megalkotásában. Mélyre hatóan méltatja Dessewffy kézirati műveit, költői és tud. dolgozatait, a Felsőmagyarországi Minerva alapítását, irodalmi harezait Bajzával a (*Conversations Lexicon-pört*), (*Széchenyivel*), a *Hitel* Taglalatját, majd Dessewffy emlékbeszédeit, összegyűjtött munkáit, levelezését. Egyéni

és írói jellemzése, irodalmi és közművelődési szereplésének jelentősége megállapítása a munka utolsó szakasza. A magvas tartalomhoz méltó a szép és választékos styl is, úgy hogy az olvasó alig tudja letenni, míg végig nem olvasta e jeles munkát, mely szerint „gróf Dessewffy Józsefnél igazibb magyar mágnást újabbkori magyar történetünk nem mutat fel“.

A nyomdászat. Tankönyv szakiskolai és magánhasználatra. Irta *Ruzicska Gyula* nyomdai művezető. Kolozsvár, Ajtai K. Albert Magyar Polgár könyvnyomd. 1897. 8° VIII+119 l. A kolozsvári iparos tanoncziskolák felügyelő-bizottsága már az 1881—85 években külön szakiskolát szervezett a nyomdász-tanulók számára, de akkor e kísérlet, a nyomdatulajdonosok közönyösségén és különösen alkalmas szaktanító hiányán, hajótörést szenvedett. De e jóra való eszmét *Gámán Zsigmond* keresked. és iparkamarai titkár és *Kiss Sándor* keresk. akadémiai és iparos tanulóiskolai igazgató buzgósága újból felelevenítette és a mult évben ismét megnyílt a nyomdász-tanulók külön szakiskolája, s ebben a szaktanítással *Ruzicska Gyula*, Ajtai K. Albert nyomdájának művezetője bízott meg. *Ruzicska*, alig másfélévi szaktanítói működése után, nagyon helyesen, arra a meggyőződésre jutott, hogy szaktankönyv nélkül csak fél munkát végezhet, s ennek következtében megírta fenti című tankönyvét és azt ki is adta. A nagy szakértelemmel, folyékony, szabatos nyelven írt könyv felöleli a nyomdászat köréből nemesak a legszükségesebb elemi ismereteket, hanem mindama technikai ügyességeket is, melyek a nyomtatványok csinosabbá, kifogástalanabbá tételére felette alkalmasak és melyeket nemesak a tanulóknak, de a segédeknek is vajmi ritkán van módjukban, különösen a vidéki nyomdáknak, elsajátítani. Ezekről eltekintve, a számos ábrával ellátott könyv külső kiállítása is olyan, mely magában véve is oktatja, tanítja az érdekelteket arra, miként kell egy könyvet a technika minden szabályának megfelelően előállítani. A fejlődő ipari szakirodalom *Ruzicska* könyvében számottevő művel gyarapodott, és egyúttal arról is tanuságot tesz, hogy a Heltai és Tótfalusi működési helyén ma is értelmes, lelkes művelői vannak a magyar nyomdászatnak. A jeles mű ára 2 korona.

„**Magyar Könyvtár**“, szerkeszti: Radó Antal, kiadja: Lampel Róbert (Wodianer F. és Fiai) cz. a. új irodalmi vállalat indult meg, mely 15 krajczáros, 4—5 ív terjedelmű füzetekben lassankint egy teljes könyvtárt kíván összeállítani, a mely úgy a magyar, mint a külföldi irodalmak minden értékesebb termékét felöleli, úgy azonban, hogy a magyar irodalom gazdagítása lesz mindenkor a főczél. E kereten belül két vezérszempontot tart az új vállalat szem előtt: figyelemmel lesz az iskolák szükségleteire, s másrészt tartózkodik mindentől, a mi alkalmatlanná tehetné bármelyik füzetét is a családi könyvtár számára. Mind a két szempont felette fontos és becsülésre méltó. Az új vállalat legtöbb füzetét értékes irodalomtörténeti bevezetés előzi meg. Szépirodalmi füzetei a régi magyar írók gondos szövegű új kiadásait, az új magyar írók vállogatott műveit, s

a külföldi klasszikusok s újabb neves írók műveit fogják felölelni. A szépirodalmi műveken kívül kiterjeszkedik a „Magyar Könyvtár“ ismeretterjesztő, irodalomtörténeti és történeti munkákra is. Kiváló íróink élet- és jellemrajzai, történetünk nagy alakjai fogják tartalmát gazdagítani. A „Magyar Könyvtár“-ban egyszerre tíz füzet jelent meg, u. m.: 1. Katona: Bánk bán, bevezetéssel ellátta Beöthy Zsolt. 2. Guy de Maupassant; Elbeszélések, fordította Tóth Béla. 3. Berzsenyi válogatott ódái. 4. Coppée: A kovácsok sztrájkja és egyéb elbeszélő költemények, fordította Radó Antal. 5. Kisfaludy K.: A kőrök, bevezetéssel ellátta Beöthy Zsolt. 6. Sipulusz: Humoros tárczák. 7. De Amicis: A bor, fordította Tóth Béla. 8. Zrínyi, Szigeti veszedelem. 9. Du Maurier-Potter: Trilby, színmű, ford. Fáji J. Béla. 10. Csokonai: Dorottya. A további füzetek gyors egymásutánban fognak megjelenni. A kiadók Lampel Róbert (Wodianer F. és Fiai) es. és kir. udvari könyvkereskedése Budapesten, Andrásy-út 21. sz. a. a vállalatra előfizetéseket is elfogadnak, még pedig egész évre (24 füzet) 3 frt 60 kr., fél évre (12 füzet) 1 frt 80 kr., negyedévre (6 füzet) 90 kr. Az előfizetőknek a füzeteket bérmentve küldik.

Diákélet Angolországban. Irta Laurie A. Fordította Hegedűs Pál. Ifjúsági irodalmunk pár év óta örvendetes módon föllendült. Hazai íróink legkiválóbbjai szívesen dolgoznak az ifjúság számára és a külföldi hasznos és jó könyvek sorra megjelennek nyelvünkön. Laurie ifjúsági regénye ezek közül való. Egy fiatal diákélet rajza ez, az angol nevelési mód helyes és mindenekfelett jellemképző módjának feltüntetésével. Mily eszközökkel kell legyőznie a serdülő ifjúnak magával született gyengéit, leszoknia hibáiról és a testet, lelket nem rendszabályokkal idomítani, hanem a természet egyenes fejlődésmentét követve fejleszteni: ez van megírva ebben a könyvben. Olvasván e esinos keretbe foglalt történetet, a didaktikus rész észrevétlenül lesz a fiatal elme kincsévé és pedig gyönyörködéssel megszerzett kincsévé. A francia középiskolai ifjúságnak (12—16 év) ez a legkedvesebb olvasmánya. Bizunk benne, hogy hamar népszerűvé lesz a mi ifjúságunknál is és az iskolai könyvtárakban. A szöveget a francia kiadás huszonnégy eredeti fametszetű képe kíséri és a könyv kiállítása egészben igen tetszetős. Megjelent a Franklin-Társulat kiadásában; ára 1 frt 80 kr., vászonkötésben 2 frt 60 kr.

Magyar Robinzon. Defoë Dániel szépséges regénye világot járó útjában már régen megállapodott nálunk is. Közel egy század óta öregek és fiatalok gyönyörűségére, nagy és gazdag irodalma van a magyar Robinzonfordításoknak. Az a fordítás azonban, mely a Franklin-Társulat kiadásában most jelent meg, méltán megérdemli a magyar Robinzon nevet. Gaal Mózes mondja el újra Robinzon Kruzoé élete és viszontagságai tanulságos történetét, Defoë után, de úgy, hogy szellemében, alakjában magyarrá formálja Robinzont. Paget Walter 120 művészi szép rajza díszíti a szép nyomású kötetet, melynek ára 1 frt 80 kr., vászonkötésben 2 frt 40 kr. Adott ki a Franklin-Társulat ezúttal ebből a könyvből egy drágább dísz-

kiadást is, ízléses falemezből való táblás kötést, a melynek az ára 4 frt, mert a Robinzon kedves olvasmánya a jómódú szülők gyermekeinek is, a kiknek olyan ajándékot keresnek, mely külsőleg is mutatósabb legyen.

A „Regélő Tulipán“. A legkisebb, 8—11 éves gyermeknél számára, csak nagy ritkán jelenik meg valamely jóra való mesés könyv. A legtöbbje idegenből ideszakadt képes könyv, melyhez aztán a kiadó magyar szöveget írat. Bodrogi Lajos könyve a gyerekvilágnak régi kedves olvasmánya, immár negyedik kiadása ez, mely az imént Kardos Pál átdolgozásában a Franklin-Társulat kiadásában megjelent. Tele van ez a könyv kedves, naiv hangulattal és azokkal a gyönyörűséges mesékkel, melyek a gyermek képzeletét oly tanulságosan népesítik be. A színes borítékba kötött, sok képpel gazdag könyv ára 1 frt 40 kr.

Magyar arckép-bélyegek. Harmincz, különféle színben, csinosan kiállított arcképecske áll előttünk; történelmünk, irodalmunk és művészetünk legkiemelkedőbb alakjainak az arcképei. Olyanok ezek az arcképek, mint a levélbélyegek, csak a céljuk más. A gyermekek s a magyar ifjúság gyönyörködésére s okulására vannak szánva. Minden bélyegen az arckép mellett ott látjuk a születés helyét, évét és napját és egyéb kronologikus adatokat, a keret pedig, a melybe az arckép bele van illesztve, korát jellemzi annak, a kit ez a bélyeg megörökít. A bélyegek kiállítása csinos, mindegyik más-más színű s egyik sem nagyobb egy öt krajczáros okmánybélyegnél. Gyűjtésükre csinos kis album készült, melybe *Szilágyi Sándor* írt néhány sort, s *Márki Sándor* előszót. Eddig a következő 30 bélyeg-arckép jelent meg: Árpád, Szent István, IV. Béla, Nagy Lajos, Hunyadi János, Mátyás, Kinizsy, II. Rákóczy Ferencz, Dobó István, Zrínyi Miklós gróf, Bethlen Gábor, Pázmány Péter, Bocskay István, Werbőczy, Tinódy, Széchenyi, Kossuth L., Deák, Andrássy Gyula gróf, Eötvös, Petőfi, Kölcsey, Vörösmarty, Arany János, Kisfaludy Károly, I. Ferencz József Magyarország apostoli királya, Erzsébet királyné, Liszt Ferencz, Jókai Mór, Munkácsy Mihály. Ezután minden hónapban 10 bélyeg-arckép jelenik meg. Egy-egy bélyeg ára 1 krajczár, az album félvászonkötésben 60 kr., egész vászonkötésben 90 kr. Kiadja Wiesner J. Budapesten Eötvös-u. 46.

Helyreigazítás. Csányi Lászlóról szóló cikkemben a IX. füzet 493. lapján, Csányi saját kéziratának alapján ugyan, de mint a levéltár egyéb adataiból is kitűnik, tévesen áll az élelmezési biztossá kinevezett Demeter *Károly* keresztnéve helyett József. Demeter Károly úr mint 80 éves agg ma is pénztárnoka a kolozsvári ev. ref. egyháznak és óhajtjuk, hogy ép erőben és egészségben még sokáig teljesítse a nagy időkben is híven teljesített kötelességeit. *M. S.*

Sajtóhiba. Folyóiratnak mult havi számában az 523. lap 3. sorában *veszett* helyett *vezet* értendő.

Folyóiratok.

Az *Akadémiai Értesítő* 11. füzetét *Simonyi Zsigmond* emlékezéséde nyitja meg, mely után *Szinnyei József* tanulmányának kivonatát kapjuk középkori nyelvemlékeink olvasásáról. *Mátyás Flórián* őseink pogány szokásai közül a vérszerződésről és a lóáldozatról ír, majd Rogerius és Tamás esperesek néhány tévedését említi a tatarjárásról, aztán a *Kanonokság, esperesség és káplánság* fogalmának XIII. századi különbségét fejti ki. Czikke után az állandó rovatok sorakoznak.

A *Budapesti Szemle* novemberi számában *Krcsmárik János* mondja el keleti benyomásait. *Förster Gyula* folytatja értekezését a katolikusok autonómijáról. *W. I.* a kétezer éves Cicerót méltatja. —*rz.*— Gunkel Hermann és Zimmermann német tanárok után a babiloni hagyományoknak a héber gondolkozásra és költészetre ható nagy befolyását ismerteti, s *Thim József* az orvosi gyakorlatról ír. Megtaláljuk még a „Vizi malom“ folytatását, s *Szász Károly* és *Lévay* egy-egy költeményét. Az „*Értesítő*“—ben a kiváló ismeretések és bírálatok után új magyar könyvek összeállítása következik. A deczemberi számban *Beöthy Zsolt* a királyszobrokról ír, *Forster Gyula* a tanulmányát, — *Krcsmárik János* pedig keleti benyomásait folytatja. *Endrődi Sándor*tól költeményt, *Radó* Antaltól műfordítást olvashatunk; ott van még a „Vizi malom“ folytatása és az „*Értesítő*“.

A *Magyar Történeti Életrajzokban* (XIII. évf. 4. füzet). *Décsi Lajos dr.* írja meg *Szenczi Molnár Albert* gyermekkorát, ifjúságát, bolyongásait és irodalmi működésének kezdetét, 1604-ig.

A *Századok* 9. füzetében *Pór Antal* a bolognai és padovai jogegyetemen a XIV. században tanult magyarokról ír, s nyolcz magyar ifjúról tudja kimutatni, hogy ez egyetemeken rectorátot viseltek. Azon kívül egész sereg magyar tanulót említ. —*y.*—*s.*— a hédervári Viczay család levéltárából ad közleményeket, *Sörös Pongrácz* pedig Illinci Péter életrajzához nyújt adatokat. *Kropf Lajos* „*Benyovszky Mór*icz Lengyelországban“ cz. a kimutatja, hogy *Dr. Jankó* a századok XXV. évfolyamában félreértette egyik forrását, mert abban *Benyovszky* neve nincs is meg. A történeti irodalom rovatában több bírálat és ismertetés között *Téglás Gábor* arról szól, hogy „kiktől tanulták Dácia őslakói az aranybányászatot, s minő alakban és sulyrendszer szerint jutott forgalomba legrégibb aranytermésünk“.

Az *Archeologiai Értesítő* 4. (októberi) számában *Miske Kálmán báró* a velem-szt.-vidi őstelep edényeiről és bronz emlékeiről értekezik, *Posta Béla dr.* a lovasberényi urnatemetőt írja le. *Jósa András dr.* a Szabolcs-megyei őshalmokról szólva többek között azt is felveti, hogy „a *korhány* nevű őshalmok neve véletlenül hasonló-e a *kurgán* szóhoz, vagy collectiv elnevezésének tekintendő“. *Herepey Károly N.*-Enyedről skytha leleteket mutat be. *Finály Gábor dr.* négy Minerva szobrocskát tesz értekezése tárgyává. *Lehoczky Tivadar* munkácsi germán emlékekkel ismertet meg, s *Varju E.* a győri székesegyház középkori sírköveiről szól. *Mihálik József* felsőmagyar-

országi régi harangokról és harangöntőkről beszél, *Hpl.* pedig Berzeviczy Márton báró 1585. évi emlékérméről értekezik. Ezekhez levelezés, irodalom és különfélék rovata csatlakozik.

A *Nyelvtudományi Közlemények* októberi füzetében *Szinnyei József* tanulmányának első felét kapjuk középkori nyelvemlékeink olvasásáról. *Erdélyi Lajos* az összevont mondatról, *Volf György* az egyházi szláv nyelv hazájáról végez be tanulmányaikat. *Ásboth Oszkár* az oláh nyelvbe átment nagyszámú magyar szóról értekezik, s aztán a füzet *Hellebrant Árpád* könyvészeti összeállítását után Brassai és Volf György gyászemlékezésével zárul.

Az *Egyetemes Philologiai Közlöny* IX. füzetében *Sebestyén Károly* befejezi tanulmányát az ephesosi Heracleitosról. *Naményi Lajos* a nagyváradi jézsuita-drámákról ír. *Szigetvári Iván* a francziák latin olvasásáról értekezik, s *Szegedi Rezső* elvégzi Kölcsey esztétikai dolgozatairól szóló tanulmányát. *Wollanka József* folytatja értekezését Alxinger János életéről és műveiről. *Baráth Ferencz* az újra felmerült Bánk-bán kérdésben azt a nézetét fejezi ki, hogy Katona drámája nem volt a kolozsvári pályázaton. Szerinte lehet, hogy „útközben valahol elkallódott“. A füzetet a hazai és külföldi irodalom, a philologiai programértekezések, vegyesek és könyvészet rekesztik be.

A *Magyar Nyelvőr* X. számában *Simonyi Zsigmond* emlékezik meg Volf Györgyről. *Melich János* a „fecs-tej“ származását kutatja. *Balassa József* a magyarban levő franczia szókról beszél. *Joannovics György* a birtokos és dativusról szóló értekezését, *Király Károly* pedig nyelvújítási adatait végez el. *Trencsény Károly* Bács-Bodrog megye helyneveihez járul adatokkal és megjegyzésekkel. Erre a szerkesztőség jelentése következik a Nyelvőr pályázatáról, aztán *Deák Farkas* hátrahagyott irományaiból néhány nyelvészeti jegyzet a XVI. századból. Az irodalmi rovatban *Regőczy Győző* Balog István költeményeinek magyaros kifejezéseit válogatta össze. Utána magyarázatok, helyreigazítások, idegen csemeték, fattyúhajtások, egyveleg, kérdések és feleletek s népnyelvhagyományok következnek.

Az *Erdélyi Gazda* nov. f. gazdaságtörténeti részében ott találjuk *Kárrfy Ödön dr.* értekezését a mult századi (1766.) erdélyi mezőgazdasági- és ipartársulat megalapításáról. *Szádeczky Lajos dr.* Szemerja falunak 1727. évi falutörvényét közli, s *Domján István* a Székely Múzeumból Marossszék 1752-beli szabályrendeletét adja ki, mely a szolgák-, szolgálók- és mészárosokra vonatkozik.

A *Földrajzi Közlemények* VI. füzetében *Luksch J.* az újkor oceánografikus kutatásairól és Ausztria-Magyarországnak azokban való részvételéről beszél. *Hanusz István* az oláhok Szolnok-Doboka megyei terjeszkedéséről szól. Azután *Cholnoky Jenő* s utána *Gubányi Károly* Khinából írott egy-egy levele jön. Expedíciók, statisztika, ethnographia és vegyesek zárják be a füzetet.

Az *Erdély* 8—10. számában a vezérezik után *Merza Gyula* írja le látogatását a külföldi alpesi klubokban. *Mártonffy Mariska* egy kirándulást beszél el a krucsai határszélre. Ezt az E. K. E. királykői ünnepének leírása

követi, majd *Szádeczky Lajos dr.* mondja el a Nagy-Királyköre tett kirándulást. Még *Boleman István dr.* ír hosszabban a fürdői életrendről, azután még sok az apróbb közlemény, a szövegekben pedig sok szép tájkép és néhány arckép van.

A *Magyar Könyvszemle* III. füzetében *Erdélyi Pál* a British Múzeumról és könyvtáráról értekezik; *Kropf Lajos* Bihisti török krónikáját tárgyalja, melynek eredetije az 1389—1481-ig terjedő időszakról a brit múzeumban van, *Ráth György* a Korvina önálló könyvkötési stílusáról értekezve arra az eredményre jut, hogy igen valószínűleg „Mátyás király kizárólag könyvtára számára saját székvárosában rendezett be külön könyvkötő műhelyt, s annak vezetésével oly művészt bízott meg, ki a keleties díszítési stílusban jártos volt“. *Esztegár László dr.* a brüsszeli második nemzetközi bibliografiai konferenciáról számol be és *Illéssy János dr.* 1591-től Mathesy István váci püspök könyveinek leltárát közli. *M. S.* érdekes könyvtártörténeti adalékot közöl, s *Dézsi Lajos dr.* a berlini kosztüm-múzeum könyvtárának szakrendszert ismerteti meg. Azután sorban tárcza, szakirodalom, folyóiratok, Pulszky F. nekrológja, vegyes közlemények és a hazai hírlapirodalom összeállítása következnek.

A *Protestáns Szemle* 9. füzetében *Révész Kálmán* a kassai első templom történetéről, *Rácz Kálmán* a negyvenes évek unió törekvéseiről, s *Beregi József* a Szatmár megyei reformátusok üldöztetéséről szóló értekezésüket fejezik be. *Szlávik Mátyás dr.* Augustinus és Rousseau vallomásait hasonlítja össze. Azután az állandó rovatok sorakoznak, bő tartalommal. *K. L.*

Új könyvek.

— *Dr. Borovszky Samu*: Csanád vármegye története 1705-ig. II. k. A vármegye részletes története, térkép melléklettel. (Akad. kiadvány) Budapest 1897. 647 l. ára 4 frt.

— *Cs. Papp József*: Dante politikai rendszere. Kolozsvár 1897, 66 l.

— *Fejérpataki László*: Emlékbeszéd alsószopori Nagy Imre akad. rendes tagról. Bpest 1897, 24 l. Ára 25 kr.

— *Ferenczi Gyula*: Szummer és Akkád. Egy ős turáni nép a Tigris és Eufrates között Tanulmány az Assyrologia köréből, több rajzmelléklettel. Debreczen 1897. 104 l. Ára 1 frt.

— *Dr. Ferenczy József*: Gróf Dessewffy József életrajza, Budapest 1897, 142 l.

— *Hegedüs István*: Dicsének Jacobus Antoninus Marcellusra, írta *Janus Pannonius*, magyarra fordította H. I. (Székfoglaló akad. értekezés) Bpest 1897. 8-adr. 119 l. Ára 90 kr.

— *Keczer Géza*: Comitium és Forum, vagyis a történeti fejlődésekre és topographiájokra vonatkozó kérdések megvilágítása. Doctori értekezés. Szakolca 1897, 160 l.

- *Keményfi Dalai. Élet.* Szerző sajátja, Kolozsvár 1897, kis 8-adr. 110 l.
- *Ketrzynski Wojciech*: O Kronice Wegiesko-Polskiej (Vita sancti Stephani, regis Ungariae, Ungarico-polona), Krakkó 1897, 38 l.
- *Király Pál*: Magyarország története. A középiskolák felső osztályainak használatára. Bevezetéssel ellátta *Szilágyi Sándor*. Budapest Lampel Róbert (Wodianer F. és fiai) kiadása 1897. 8-adr. 371 l. Ára 1 frt 80 kr., kötve 2 frt.
- *Dr. Kolozsvári Sándor és dr. Óvári Kelemen*: A magyar törvényhatóságok jogszabályainak gyűjteménye. IV. k. 2-ik fele: A Dunáninneni törvényhatóságok jogszabályai Budapest 1897, 842 l. Ára 8 frt.
- *Kun Sámuel*: A positivizmus népszerű előadásban. *Monier Camille* után átdolgozta és bevezetéssel ellátta *K. S.* Bpest 1897, 108 l. Ára 1 frt.
- *Lánczy Gyula*: A magyarság az Árpádok korában. Történeti tanulmány. (Olesó könyvtár 377. sz.) Bpest 1897, 104 l. Ára 25 kr.
- *Dr. Lázár Gyula*: Dzsengisz-Khán és a tatár uralom megalapítása (Franklin-Társulat: Történelmi Könyvtár) Bpest 1897, 99 l. Ára 40 kr.
- *Obert Franz* Stadtpfarrer in Kronstadt. *Stephan Ludwig Roth*. Sein Leben und seine Schriften. I. Band: St. L. Roths Leben. Mit dem Portrait und dem Denkmal St. L. Roths. II. Band: St. L. Roths Schriften, Wien 1896, Verlag von Carl Graeser, 8-adr. 253 és 337 l.
- *Dr. Öreg János*: A jog és állambölcselet kézi könyve. Debreczen 1897, 330 l. Ára 3 frt.
- *Pulszky Ferencz*: Magyarország archaeológiája. I. II. köt. Bpest. 1897, kiadta a Pallas irod. és nyomd. részvénytársaság 342 és 376 l. Ára 16 frt, félbőr kötésben 20 frt.
- *Réthy Ladislas*: Daco-Roumais ou Itálo-Roumains? Etudes historiques et philologiques. Budapest 1897, 8-adr. 30 l.
- *Ruzicska Gyula*: A nyomdászat, tankönyv szakiskolai és magánhasználatra. Kolozsvár 1897, 8-adr. 119 l. Ára 2 korona.
- *Széchy Károly*: Benyomások és Emlékek. Budapest, kiadja Hornyánszky V. 1897, 8-adr. 366 l. Ára 2 frt.
- *Gróf Vigyázó Ferencz*: Az osztrák-magyar viszony nemzetközi természete. Doctori értekezés. Bpest 1897, 19 l.
- *Verne Gyula*: összes munkái 77—82 füzet. Az úszó sziget, Bpest 1897. Franklin Társulat, egy-egy füzet 20 kr.